

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ
ƏRAZİLƏRİNDƏ XIRDA TƏSƏRRÜFATÇILIĞIN İNKİŞAFINDA
KREDİT KOOPERASİYASININ ROLU”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Məmişova Leyla Qabil qızı

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., Dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2022-ci il**

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ
ƏRAZİLƏRİNDƏ XIRDA TƏSƏRRÜFATÇILIĞIN İNKİŞAFINDA
KREDİT KOOPERASİYASININ ROLU”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 606

Magistrant:

Məmişova Leyla Qabil qızı

_____ **imza**

Elmi Rəhbər:

i.e.n.,dos. Mütəllimova Vəfa

Allahverən qızı

_____ **imza**

Proqram Rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra Müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Məmişova Leyla Qabil qızı and içirəm ki, “ Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində xırda təsərrüfatçılığın inkişafında kredit kooperasiyasının rolu” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ XIRDA TƏSƏRRÜFATÇILIĞIN İNKİŞAFINDA KREDİT KOOPERASİYASININ ROLU”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Azərbaycanın müasir bank sisteminin fərqli xüsusiyyəti, bank xidmətləri bazarındakı payından ibarət olan dövlət iştiraklı bankların üstünlük təşkil etməsidir. Ölkəmizin azad edilmiş regionlarında bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı təcrübəsi göstərir ki, ölkəmizdə kiçik sahibkarlığın ümumi daxili məhsulun formalaşmasında xüsusi çəkisi 50%-dən çox olan bir çox inkişaf etmiş xarici ölkələrlə müqayisədə kiçikdir. Tədqiqatda kiçik biznes və kiçik biznes korporativ biznes kimi təsnif edilsə də, bu məqsədəuyğundur.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dövlətin iştirakı ilə banklar tərəfindən kiçik biznesin kreditləşdirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün metodiki müddəaların və praktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanması və elmi əsaslandırılmasıdır

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın metodoloji əsası formalaşmış problemləri həll etmək üçün induksiya, deduksiya, müqayisə üsulu, analiz və sintez, seçmə müşahidə, sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası bank və xırda sahibkarlıq sahəsində normativ sənədlərdən, Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının fəaliyyətinin tənzimlənməsinə dair normativ sənədlərdən, xırda sahibkarlığın inkişafına dair dövlət statistik materiallarından təşkil olunmuşdur. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətlərini yerli ədəbiyyatların azlığıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə xırda sahibkarlıq subyektləri haqqında məlumatları özündə ehtiva edir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat sahibkarlıq və bank sektorunda istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: yerli büdcə xərcləri, fiskal siyasət, iqtisadi inkişaf

“THE ROLE OF CREDIT COOPERATIONS IN THE DEVELOPMENT OF SMALL ECONOMY IN THE OCCUPIED TERRITORIES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN”

SUMMARY

Relevance of the study: A distinctive feature of Azerbaijan's modern banking system is the predominance of state-owned banks, which have a share in the banking services market. The experience of the formation and development of a market economy in the liberated regions of our country shows that small business has a small share in the formation of GDP in our country compared to many developed foreign countries, where its share is more than 50%. Although the study classifies small business and small business as corporate business, this is appropriate.

The purpose of the study: The purpose of the study is to develop and scientifically substantiate methodological provisions and practical recommendations for improving the system of small business lending by banks with state participation in the liberated territories.

Research methods used: Induction, deduction, comparison method, analysis and synthesis, selective observation, systematic approach methods were used to solve the problems formed on the methodological basis of the research.

Research database: Official sources related to the field were used in the research.

Limitations of the research: The limitations of the study are the paucity of local literature.

Scientific novelty and practical results of the research: The scientific novelty of the research includes information on small businesses in the liberated territories.

Areas where the results can be used: The research can be used in the business and banking sectors.

Keywords: local budget expenditures, fiscal policy, economic development

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
KOM	Kiçik Orta Müəssisələr
KS	Kiçik Sahibkarlıq
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	XIRDA SAHİBKARLIĞIN KREDİTLƏŞMƏSİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ.....	11
1.1.	Xırda sahibkarlığın sosial-qitisadi mahiyyəti: müəyyən olunması meyarları, funksiyaları və formaları.....	11
1.2.	Xırda sahibkarlığın iqtisadi inkişafda rolu, xırda sahibkarlığın kreditləşməsinin beynəlxalq təcrübə və effektivliyinin qiymətləndirilməsi yolları.....	19
II FƏSİL.	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA XIRDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI VƏ KREDİTLƏŞMƏ MEXANİZMLƏRİ.....	29
2.1.	Azərbaycanda xırda sahibkarlığın fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi.....	29
2.2.	Kredit korporasiyalarının inkişafı və sahibkarlığın inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi.....	35
2.3.	İşğaldan azad olunmuş zonalarda iqtisadi potensialın təhlili və inkişaf perspektivlərinin müəyyənəşdirilməsi.....	43
III FƏSİL.	İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ XIRDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ KREDİTLƏŞMƏNİN TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ....	56
3.1.	İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə xırda sahibkarlığın inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi.....	56
3.2.	Kredit korporasiyalarının işğaldan azad olunmuş ərazilərdə xırda sahibkarlığın inkişafına təsirinin yüksəldilməsi yolları.....	62
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	74
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	77
	Cədvəllərin siyahısı.....	80
	Şəkillərin siyahısı.....	80
	Qrafiklərin siyahısı.....	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycanın müasir bank sisteminin fərqli xüsusiyyəti, bank xidmətləri bazarındakı payından ibarət olan dövlət iştiraklı bankların üstünlük təşkil etməsidir. Dövlət milli səviyyədə vəzifələr qoyarkən bank sektoru əsas vasitəçi hesab edir, çünki dövlətin onların kapitalında iştirakı ona cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərən strateji əhəmiyyətli uzunmüddətli layihələrin inkişafına vəsait yönəltməyə imkan verir.

Ölkəmizin işğaldan azad olunmuş regionlarında bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı təcrübəsi göstərir ki, xırda sahibkarlıq ölkəmizdə ÜDM-nin formalaşmasında bir çox inkişaf etmiş xarici ölkələrlə müqayisədə cüzi bir paya malikdir, burada onun payı 50% -dən çoxdur. “Xırda və orta sahibkarlıq və fərdi sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi” milli layihəsinin 2030-cu ilə qədər həyata keçirilməsi xırda sahibkarlıq subyektlərinin həyat dövrünün hər bir mərhələsində dəstək tədbirləri ilə, sərfəli kreditlər əldə etmək məqsədi daşıyır.

Tədqiqat çərçivəsində ən çox maraq doğuran xırda sahibkarlıqdır, ona görə ki, o, orta bizneslə müqayisədə: iqtisadi dəyişikliklərə və qeyri-müəyyənlik şəraitinə daha tez uyğunlaşır. Buraya aşağıdakılar aiddir:

- yeni məhsul növlərini və iqtisadi nişləri daha dinamik şəkildə mənimsəyir;
- ölkə əhalisinin daha geniş tələbatını ödəyir.

Bankların kiçik biznesi korporativ biznes kimi təsnif etməsinə baxmayaraq, bu məqsədəuyğundur.

Problemin qoyuluşu və işlənmə dərəcəsi: Tədqiqat yerli və xarici iqtisadçı və alimlərin elmi əsərlərinə əsaslanır. Tədqiqatda, Abbasov A.B., Əlirzayev Ə.Q., Əhmədov M., Hüseyn A., İmanov Ə.Ş., Hüseynli İ.Q., İsayev S.Z., Tanrıverdiyev S.M., yerli tədqiqatçılarla yanaşı, Абдулжалиева, А.К., Аверин, А.В., Адаменко, А.А., Айбосынова, Д. А., Багратуни, К.Ю., kimi xarici tədqiqatçıların ədəbiyyatlarına da, müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dövlətin iştirakı ilə banklar tərəfindən kiçik biznesin kreditləşdirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün metodiki müddəaların və praktiki tövsiyələrin

işlənib hazırlanması və elmi əsaslandırılmasıdır. Tədqiqatın vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

1) xırda sahibkarlıq subyektləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət sahəsində həyata keçirilən sosial funksiyasının şərhini təklif edir və əsaslandırır;

2) xırda sahibkarlığın kreditləşdirilməsində bank sektorunun fəaliyyətinin risklərinin təsnifatını genişləndirmək;

3) banklar, tərəfindən xırda sahibkarlığa dövlət dəstəyi tədbirlərinin istiqamətlərini formalaşdırmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı və predmeti Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində xırda sahibkarlığın fəaliyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi prosesində yaranan əlaqələr və qarşılıqlı asılılıqlardır.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqatın metodoloji əsası formalaşmış problemləri həll etmək üçün induksiya, deduksiya, müqayisə üsulu, analiz və sintez, seçmə müşahidə, sistemli yanaşma və riyazi metodlar kimi elmi metodlardan istifadə olunur ki, bu da nəticələrin etibarlılığını təmin etməyə imkan verir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası bank və xırda sahibkarlıq sahəsində normativ sənədlərdən, Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının fəaliyyətinin tənzimlənməsinə dair normativ sənədlərdən, xırda sahibkarlığın inkişafına dair dövlət statistik materiallarından təşkil olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətlərini yerli ədəbiyyatların azlığıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə xırda sahibkarlıq subyektləri arasında kredit münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi üçün nəzəri müddəaların işlənib hazırlanmasında və təşkilati-metodiki tövsiyələrin işlənib hazırlanmasındadır ki, bu da birlikdə kredit resurslarının əlçatanlığının və kredit dəstəyinin keyfiyyətinin artırılmasını təmin edir. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı müddəaları özündə cəmləşdirir:

1. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində bank və xırda sahibkarlıq subyektləri tərəfindən funksiyaların dəyərlərinin vahid qavranılmasına yönəlmiş qarşılıqlı əlaqə sahəsində həyata keçirilən sosial

funksiyasının şərhilə təklif edilmiş və əsaslandırılmış, bank işinin müasir şərtlərinə uyğundur. Müəyyən edilmişdir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial funksiya xırda sahibkarlığın artımının stimullaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və onun iqtisadi mahiyyəti güzəştli kreditlərin verilməsi formasında təzahür edə bildiyi üçün tədqiqatda daha çox maraq doğurur.

2. Xırda sahibkarlığın kreditləşdirilməsində bank sektorunun fəaliyyətinin risklərinin təsnifatı genişləndirilmişdir ki, bunlar arasında yaranan risklər yüksək ehtimalla vurğulanır.

3. Banklar vasitəsilə, xırda sahibkarlığa dövlət dəstəyi tədbirlərinin istiqamətləri müəyyən edilir.

4. Bank sektorunun xırda sahibkarlıq subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi prosedurunun təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş, xırda sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə savadlılığının artırılmasına əsaslanan maarifləndirici layihə şəklində xırda sahibkarlığın dövlət iştirakı ilə banklar tərəfindən kreditləşdirilməsi proseduruna müəllif yanaşması hazırlanmışdır.

5. Potensial borcalan-sahibkarın əmanətlərindən istifadə etməklə dövlətin iştirak etdiyi bank tərəfindən müddəti 3 aydan az olan xırda sahibkarlığın kreditləşdirilməsinin stimullaşdırılması, kredit məhsullarının çeşidinin genişləndirilməsinə təkmil yanaşma təklif edilir. bank mənfi kredit qərarı verir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın nəticələrinin əsaslılığı yerli və xarici müəlliflərin tədqiqat mövzusu üzrə elmi əsərlərinin təhlili, statistik məlumatlar massivinin təhlili və xırda sahibkarlıq subyektlərinin kreditləşdirilməsi sahəsində metodik müddəaların və praktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanması ilə müəyyən edilir.

I FƏSİL. XIRDA SAHİBKARLIĞIN KREDİTLƏŞMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1. Xırda sahibkarlığın sosial-qıtisadi mahiyyəti: müəyyən olunması meyarları, funksiyaları və formaları

Sahibkarlıq kiçik, orta və iri subyektlər formasında təsnif edilir. Bu kateqoriyaya təyinat müəyyən üstünlüklər, və ya əksinə, əlavə vəzifə və məsuliyyətlər qoyur. Bu bölgü üçün meyarlar qanunla müəyyən edilir.

Hazırda dövlətin prioritet vəzifəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək və əhəlinin rifah səviyyəsini yüksəltmək üçün yüksək iqtisadi artım templərinə nail olmaqdır. Xırda sahibkarlıq, respublika və regional səviyyələrdə müasir bazar sisteminin tərkib hissəsidir. Məhz xırda sahibkarlıq növlərinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının sürətli artımının prioritet istiqamətlərindən biridir (Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq, 2015: s. 32).

İqtisadi ədəbiyyatda həm yerli, həm də xarici alimlərin "xırda sahibkarlıq" kateqoriyasının mahiyyətinin açıqlanması probleminə həsr olunmuş xeyli sayda nəşrləri var. Bununla belə, bu kateqoriyanı başa düşmək, " xırda sahibkarlıq" anlayışı ilə oxşarlıq və fərqləri əsaslandırmaq üçün vahid yanaşma formalaşmamışdır. Xırda sahibkarlığın funksiyalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- 1) "Xırda sahibkarlıq" kateqoriyasını anlamaq üçün yanaşmaları sistemləşdirmək;
- 2) Xırda sahibkarlığın iqtisadi mahiyyətini, növlərini və formalarını araşdırmaq;
- 3) Funksiyaları təhlil etmək

Bir sıra müəlliflər "xırda sahibkarlıq" anlayışını "xırda biznes" kimi müəyyən edirlər. Çünki "biznes" gəlir əldə etmək məqsədi daşıyan fəaliyyətləri və "sahibkarlıq" anlayışının ingilis dilindəki versiyasıdır (İmanov. Ə.Ş, 2009: s. 19.).

Biznes dedikdə, sahibkarlıq subyektlərinin qarşılıqlı fayda əldə etmək məqsədi ilə istehsalına, malların alınmasına və ya xidmətlərin göstərilməsinə yönəlmiş

iqtisadi fəaliyyət başa düşülür (Əhmədov. M., Hüseyn. A, 2011: s. 38.). Bu tərif biznesin əsas funksiyasını, yəni, mənfəət əldə etmək, əmtəə və xidmətlər istehsal etməklə əhalinin tələbatını ödəməyi əks etdirir.

Elmi ədəbiyyatda “sahibkarlıq” iqtisadi kateqoriya kimi ilk dəfə XVIII əsrdə R.Kantillon tərəfindən dövriyyəyə daxil edilmişdir. Bu iqtisadi fəaliyyətin əsas xüsusiyyəti risk olan aktiv iqtisadi davranış kimi başa düşülürdü (Долженков С.В, 2017: s. 4).

XX əsrin ortalarında. J.Şumpeter innovativ konsepsiyanın mərkəzi yer tutduğu sahibkarlıq nəzəriyyəsini formalaşdırmışdır. Sahibkarlar iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsidir, onların funksiyası yeni kombinasiyaları həyata keçirmək, yəni innovasiyaları həyata keçirməkdir. J.Şumpeter innovasiyaya sahibkarlıq ruhu ilə motivasiya olunan istehsal amillərinin yeni kombinasiyası kimi baxır. Beləliklə, dördüncü istehsal amili - sahibkarlıq qabiliyyəti önə çıxır. Bu konsepsiya iqtisadi sistemin inkişafına təsir edən amil kimi innovasiyanın rolunu ortaya qoydu (Шпалтаков В.П, 2017: s. 25-34.).

Müasir elmi ədəbiyyatda sahibkarlıq mənfəət əldə etmək məqsədi ilə riski həyata keçirən yeni məhsullar yaratmaq və ya mövcud məhsulları təkmilləşdirmək üçün innovasiyaların həyata keçirilməsinə yönəlmiş fəal müstəqil fəaliyyət kimi qəbul edilir (Abbasov A.B, 2005: s. 22.).

Təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, “biznes” əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olan iqtisadi fəaliyyətdir, “sahibkarlıq” isə innovativ fəaliyyətdə özünü sahibkarlıq subyektləri kimi göstərən innovativ komponenti ehtiva edir.

Təhlil “kiçik biznes” kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi üçün üç əsas nəzəri yanaşmanın mövcudluğunu göstərdi (Cədvəl 1). Vahid yanaşmanın olmaması, ilk növbədə, alimlərin tədqiqatlarının müxtəlif məqsəd və vəzifələri ilə bağlıdır.

Birinci yanaşma çərçivəsində xırda sahibkarlığa mürəkkəb və dinamik iqtisadi sistem kimi baxılır (Хамидуллин Ф.Ф, 2006: s. 171-174). Bu halda sahibkarlıq ayrı-ayrı elementlərə xas olmayan yeni keyfiyyət xüsusiyyətləri yaradan, müəyyən bir bütövlüyü təşkil edən bir-biri ilə əlaqəli elementlərin məcmusudur.

Cədvəl 1: “Kiçik biznes” kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsinə yanaşmaların sistemləşdirilməsi

Xırda sahibkarlığın mahiyyətinə yanaşma	"Xırda sahibkarlıq" kateqoriyasının tərifı
İqtisadi sistem kimi	“Maddi nemətlərin istehsalı, mübadiləsi, bölüşdürülməsi və istehlakı proseslərini əhatə edən mürəkkəb, ehtimala əsaslanan, dinamik iqtisadi sistemdir”.
	Sabit bütövlük təşkil edən və iqtisadi sistemin alt sistemi olan bir-biri ilə əlaqəli iqtisadi elementlərin məcmusudur”.
İqtisadi sektor kimi	“İctimai əmək bölgüsündə öz yeri və sosial-iqtisadi quruluşu, mövcud ehtiyatları, dəyərləri, ehtiyacları, maraqları ilə fərqlənən təsərrüfat subyektlərinin münasibətlərinin və qarşılıqlı asılılığının mürəkkəb məcmusudur”.
	“Xırda sahibkarlıq sektoru hüquq subyektləri arasında konkret sahibkarlıq fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilən münasibətlər sistemidir”.
İqtisadi fəaliyyət növü kimi	“Məhiyyəti iqtisadi, əmək və digər resursların birləşdirilməsi sahəsində ən səmərəli həll yolunu axtarmaq üçün rəqabət mühitində kiçik formaların, əsasən sahibkarın, mülkiyyətçinin xüsusi fəaliyyətində olan kütləvi hadisədir”
	“Sahibkarlıq subyektlərinin müəssisənin qeydiyyatdan keçdiyi ölkənin müəyyən edilmiş qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilən, şəxsi və ictimai məqsədlərlə, malların istehsalı və satışı yolu ilə həyata keçirilən fəal, müstəqil, məqsədyönlü, innovativ, tez uyğunlaşa bilən fəaliyyətləri. əmlak məsuliyyəti və riski öz üzərinə götürən xidmətlər”
	“Xırda sahibkarlıq müəssisələrin” sahibkarlıq fəaliyyətinə əsaslanan mənfəət əldə etməyə yönəlmiş işi”
	“Xırda sahibkarlığa aid meyarlara uyğun olaraq fiziki və ya hüquqi şəxsin məqsədyönlü sahibkarlıq fəaliyyəti riskin artması ilə əlaqəli innovativ ideyanın istifadəsinə əsaslanaraq, əsas məqsədi mənfəəti maksimuma çatdırmaqdır.
	“Sosial-iqtisadi kateqoriya, xırda sahibkarlıq müəssisələri tərəfindən təmsil olunan subyektlərin resursları birləşdirməyə yönəlmiş, malların və ya xidmətlərin buraxılması, sahibkarlıq gəlirlərinin əldə edilməsi ilə nəticələnən spesifik yaradıcılıq fəaliyyəti”

Mənbə: Хамидуллин Ф.Ф. “Развитие методологии исследования малого бизнеса // Проблемы современной экономики”: 2006. № 3/4. с. 171–174.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu yanaşma təsərrüfat subyektlərinin iqtisadiyyatdakı funksiyalarını açmır, əmtəə və xidmətlərin yaradılması, istehlakçıya çatdırılması prosesində münasibətlərin üfqi və şaquli əlaqələrini ön plana çıxarır. Bu yanaşma çərçivəsində sahibkarlıq subyektini həm də ümumi iqtisadi sistemin ayrıca alt sistemi kimi qəbul edilir (ADSK, 2015.).

İkinci yanaşma iqtisadiyyatın sektoru kimi bu kateqoriyanın öyrənilməsinə əsaslanır. Bu istiqamətin nümayəndələri təsərrüfat subyektlərini sosial-iqtisadi strukturda yeri ilə fərqlənən, onların qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəb məcmusu kimi qəbul edirlər (Романенко Е.В, 2010: s. 11). Aydınır ki, sahibkarlığın bir sistem kimi başa düşülməsinə yanaşma iqtisadi sektordan fərqli olaraq daha dolğundur, çünki bir-biri ilə əlaqəli təsərrüfat subyektlərinin məcmusu iqtisadi sistemi təşkil edir. Bu yanaşmada xırda sahibkarlıq sektoru iqtisadi sistemin elementidir.

Növbəti yanaşma xırda sahibkarlığın məqsədyönlülüüyü, təşəbbüskarlığı, yaradıcılığı, həmçinin innovativliyi ilə seçilən iqtisadi fəaliyyət növü kimi xarakterizə edir (Мазиллов Е.А., Кремин А.Е, 2018: s. 7.). Nəzərə alınmalıdır ki, bu fəaliyyət ölkə qanunvericiliyinə uyğun həyata keçirilməlidir.

“Xırda sahibkarlıq” kateqoriyasının tərifinə yuxarıda göstərilən yanaşmaların təhlili bu tərifin ümumi anlayışının olmadığını göstərdi. İqtisadçı alimlər “xırda biznes” kateqoriyasının ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq xırda sahibkarlıq subyektləri tərəfindən həyata keçirilən mənfəəti artırmaq üçün innovasiyaların tətbiqinə yönəlmiş iqtisadi fəaliyyət növü kimi başa düşülməsinə yanaşmaya riayət edirlər. Eyni zamanda, kiçik sahibkarlıq təkcə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadi elementlər toplusu şəklində təqdim olunmur, həm də innovativ əsasda konkret, riskli fəaliyyəti ehtiva edir.

Dünya təcrübəsində sahibkarlıq subyektinin “xırda biznes” kimi təsnifləşdirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. İqtisadi ədəbiyyatda xırda sahibkarlıq kateqoriyasını müəyyən edən üç qrup meyar vardır:

- 1) kəmiyyət;
- 2) yüksək keyfiyyət;
- 3) birləşmə.

Kəmiyyət meyarlarına təşkilatın işçilərinin sayı, malların satışından əldə edilən gəlirlər, kommersiya və dövlət müəssisələrinin nizamnamə kapitalındakı ümumi payı kimi göstəricilər daxildir.

Keyfiyyət meyarları ilə kəmiyyət meyarları arasındakı fərq qanunvericilik konsolidasiyasının olmamasıdır. Çünki onlar subyektiv qiymətləndirməyə

əsaslanır. Aşağıdakı keyfiyyət meyarları fərqləndirilir: mobillik, satış bazarlarının darlığı, xarici amillərə qarşı həssaslıq, menecerin əsas rolu, müəssisədaxili münasibətlərin şəxsi xarakteri, həmçinin innovativ potensial və sosial məsuliyyət. Keyfiyyət meyarlarının olmaması praktik tətbiqin və qanunvericilik dəstəyinin mürəkkəbliyidir. Birləşdirilmiş meyarlara kiçik biznesi müəyyən etmək üçün həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət meyarları daxildir (İmanov. Ə.Ş, 2009: s. 59).

Xırda sahibkarlıq subyektlərinə istinad üçün kəmiyyət meyarları hər bir ölkədə qanunvericilik səviyyəsində müəyyən edilir. Müxtəlif ölkələrdə göstəricilərin dəyərlərinin təhlili xırda sahibkarlığın tipologiyasına vahid yanaşmanın olmadığını aşkar etdi. Belə ki, Avropa İttifaqında Avropa Komissiyasının tövsiyələrinə əsasən xırda sahibkarlığın müəyyən edilməsi üçün iki meyar mövcuddur: işçilərin sayı və illik dövriyyə. Xırda sahibkarlıq müəssisələrə işçiləri 50-dən az olan və illik dövriyyəsi 10 milyon avrodan az olan müəssisələr daxildir. Belə ki, müxtəlif ölkələrdə subyektlərin xırda sahibkarlıq subyektləri kimi təsnifləşdirilməsi meyarlarını təhlil edərək, əsas diqqət xırda sahibkarlıq müəssisənin işçilərinin sayına, nizamnamə kapitalının həcminə, maliyyə fəaliyyətinin göstəricilərinə (gəlir, illik dövriyyə) verilir. Bəzi ölkələrdə başqa bir meyar ölkəmiz üçün xarakterik olmayan iqtisadi fəaliyyət növüdür.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, xırda sahibkarlıq subyektlərinin təşkilati-hüquqi forması sahibkarlıq cəmiyyətləri, təsərrüfat ortaqlıqları, istehsal kooperativləri, kənd təsərrüfatı istehlak kooperativləri və fərdi sahibkarlar şəklində təmsil oluna bilər (ADSK, 2015.).

Sənaye və insan fəaliyyəti sferaları aspektində fəaliyyət növünə görə xırda müəssisələr aşağıdakı növlərə bölünür (İsayev S.Z., Tanrıverdiyev. S.M, 2013: s. 12).

1. Əsas fəaliyyəti maddi istehsal və istehsal infrastrukturunu sahəsində sahibkarlıq olan istehsal müəssisələri.
2. İstehsal və qeyri-istehsal xidmətləri göstərən müəssisələr.
3. Nəticəsi əqli əmək məhsullarının yaradılması olan elmi müəssisələr.
4. Mal dövriyyəsi sahəsində vasitəçi müəssisələr.

İqtisadi artımın maddi əsası istehsal fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Çünki əhali əmtəə və xidmətlərlə, işlə təmin olunur, iqtisadi münasibətlərin inkişaf etmiş formalarıdır. İstehsal müəssisələrinin başlıca amalı son məhsul istehsalı ilə xeyir qazanmaqdır. Bu istiqamətin həyata keçirilməsi yüksək texnologiyalı sənaye sahələrinin yaradılması, yüksək əlavə dəyərə malik rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının çeşidinin və həcmnin genişləndirilməsi hesabına mümkün olur. İri müəssisələr yaxşı qurulmuş istehsal sahələri ilə seçilir, xırda müəssisələr isə yeni bazar şəraitinə tez uyğunlaşa bilər, istehlakçıların istəklərinə tez cavab verir və innovativ məhsullar inkişaf etdirir. Həmçinin, xırda müəssisələr daha az kapital qoyuluşu tələb edir və istehsal texnologiyasını tez bir zamanda yenidən qura və unikal məhsulların buraxılmasına uyğunlaşa bilirlər. Xırda istehsal müəssisələrinin inkişafı texnoloji innovasiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqi yolu ilə təmin edilir.

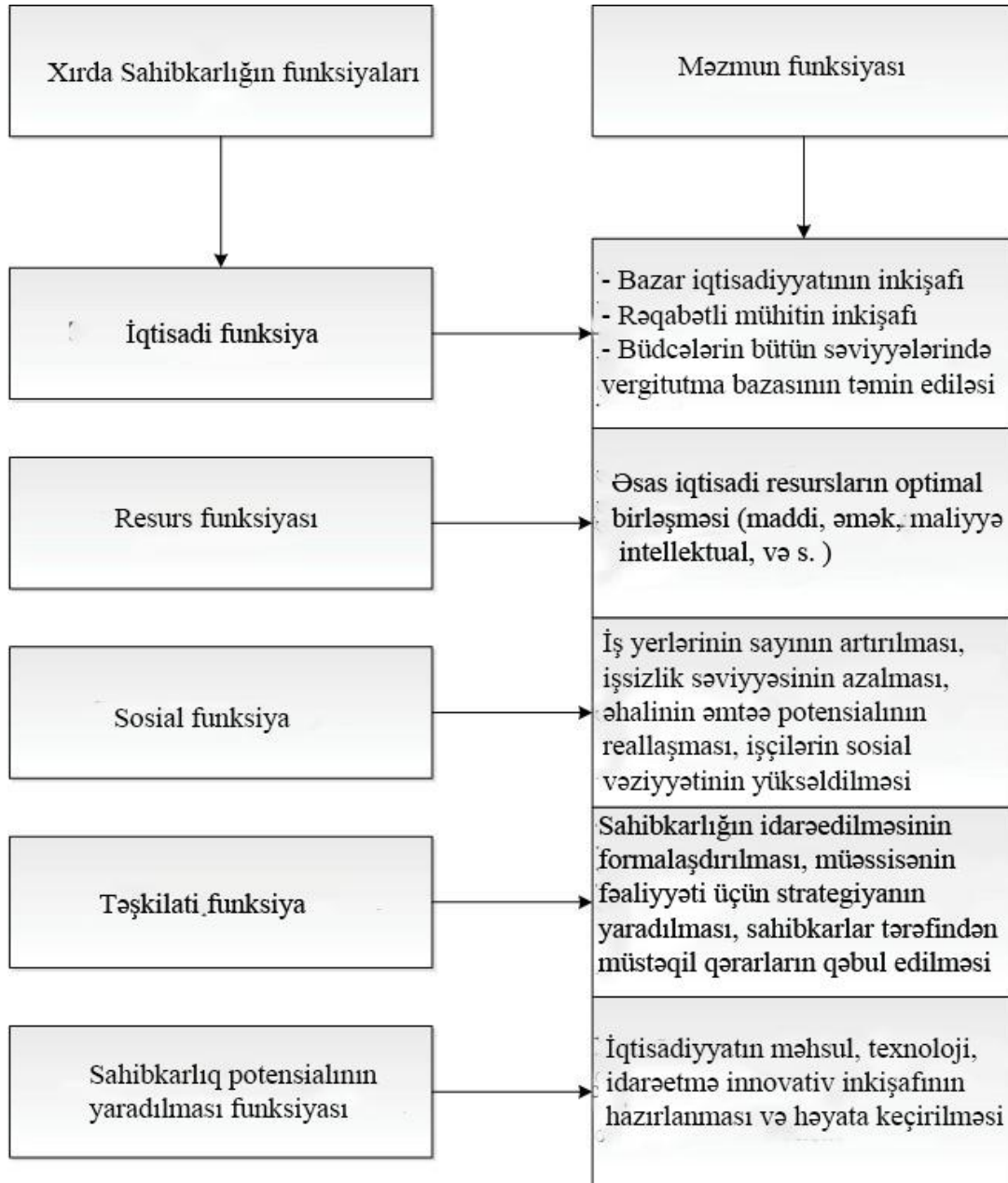
Kateqoriyanın mahiyyətini xırda sahibkarlıq subyektlərinin yerinə yetirdiyi funksiyalar vasitəsilə də açmaq olar (şəkl. 1). Xırda sahibkarlığın iqtisadi funksiyaları blokuna aşağıdakı elementlər daxildir.

1. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı və nəticə etibarlılığı ilə onun şaxələndirilməsi. Xırda sahibkarlıq subyektləri iri biznesin olmadığı o yerləri tutur və istehsalın inkişafına töhfə verir, bununla da maliyyə və əmək resurslarını cəlb edir ki, bununla da, fərqli bölgənin, tamamında ölkənin iqtisadi dirçəlişini təmin edir. Həmçinin, xırda sahibkarlıq böyük başlanğıc kapitala ehtiyac duymur, buna görə də onlar bazar şərtlərinə tez və səmərəli şəkildə uyğunlaşa və iqtisadiyyatın yenidən qurulmasını aktivləşdirə bilirlər.

2. Rəqabətli mühitin inkişafı. Bazarda rəqabətin artması ilə əlaqədar inhisarlaşma səviyyəsi aşağı düşür, bu da istehsal olunan mal və xidmətlərin keyfiyyətini artırır. Kiçik sahibkarlığın inkişafı resurslardan daha dolğun istifadə üçün motivasiya stimulları sistemi yaradır ki, bu da iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasını və iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin inkişafını təmin edir. Bu, müəssisələrdə istehsal proseslərinin səmərəliliyinin artmasına səbəb olur.

3. Bütün səviyyəli büdcələrin vergitutma bazasının daxilolmalarının təmin edilməsi. Xırda sahibkarlıq subyektləri əsas vergi ödəyiciləri olduğu üçün büdcənin gəlir hissəsini təşkil edir.

Şəkil 1: Xırda sahibkarlığın funksiyalarının sistemləşdirilməsi

Mənbə: Кремин А.Е. “Теоретические подходы к определению категории малого предпринимательства” // Экономика и социум. 2015 № 3. С.959–967.

Resurs funksiyası əsas iqtisadi resursların (maddi, əmək, maliyyə, intellektual və s.) optimal birləşməsindən ibarətdir. Xırda sahibkarlıq maksimum iqtisadi effekt əldə etməyi təmin edəcək həm təkrar istehsal olunan, həm də məhdud resurslardan səmərəli istifadəyə yönəlmişdir (Шолох О.В, 2011: s. 36-39).

Sosial funksiya riskli və müstəqil iqtisadi fəaliyyətləri ilə seçilən insan qruplarının formalaşmasında özünü göstərir. Xırda sahibkarlığın inkişafı iş yerlərinin, əhalinin məşğulluğunun artmasına və nəticədə işsizliyin səviyyəsinin aşağı düşməsinə şərait yaradır (Əhmədov. M., Hüseyn. A, 2011: s. 28.). Əhalinin sosial müdafiəsiz qruplarını əmək fəaliyyətinə cəlb etmək imkanı yaranır, nəticədə əhalinin rifah halının yüksəlməsi, vətəndaş fəallığının artması təmin edilir. Çoxlu sayda xırda sahibkarlıq sayəsində orta sinif, eləcə də mülkiyyətçilərin və sahibkarların sosial təbəqəsi formalaşır. Onların iqtisadiyyata artan töhfələri həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün yaradıcılıqlarından istifadə etmək istəyinin nəticəsidir.

Təşkilat funksiyası sahibkarlığın idarə edilməsinin formalaşdırılmasından, müəssisənin fəaliyyətinin strategiyasının yaradılmasından ibarətdir və əsasən sahibkarlıq imkanlarının həyata keçirilməsi çərçivəsində sahibkarlar tərəfindən müstəqil qərarların qəbul edilməsini əhatə edir.

Xırda sahibkarlığın spesifik funksiyası kimi, innovativ, inkişaf etdirici, yaradıcı, təşkilati və idarəetmə funksiyalarını özündə birləşdirən sahibkarlıq potensialının yaradılması funksiyası seçilir. Yaradıcı və konstruktiv funksiya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsin innovativ potensialını üzə çıxarmağa imkan verir (Кремин А.Е, 2015: s. 960). Sahibkarlıq fəaliyyəti əhalinin yaradıcılıq qabiliyyətlərindən daha səmərəli istifadəni nəzərdə tutur. İnnovasiya və inkişaf funksiyası iqtisadiyyatın innovativ inkişafını aktivləşdirən elm tutumlu məhsul növlərinin tətbiqinə yönəldilmişdir.

1.2. Xırda sahibkarlığın iqtisadi inkişafda rolu, xırda sahibkarlığın kreditləşməsinin beynəlxalq təcrübə və effektivliyinin qiymətləndirilməsi yolları

Xırda sahibkarlığın rolu haqqında məlumatlılıq 1980-ci illərdə, ilk növbədə ABŞ və Böyük Britaniyada yaranmışdır. Məlum olub ki, iri müəssisələr yüksək xərclər çəkir, ətraf mühit üçün təhlükə yaradır və innovasiyaların tətbiqinə uyğunlaşdırılmayıb, yeni iş yerlərinin açılmasına yönəlməyib. Eyni zamanda, kiçik

biznesin tək cə iş yerlərinin və gəlirlərin yaradılmasında deyil, həm də iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında oynadığı mühüm rolu vurğulayan araşdırmalar və ağ sənədlər dərc edilmişdir.

Xırda müəssisələrin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onlar böhran dövründə inkişafa böyük müəssisələrə nisbətən daha uyğunlaşırlar. İri firmalar iqtisadiyyatdakı dəyişikliklərə çevik reaksiya verə bilmirlər. Almaniya, Fransa, ABŞ və bir çox digər inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin iqtisadi siyasətində xırda sahibkarlığın dəstəklənməsi və inkişafı məsələləri xüsusi yer tutur. xırda sahibkarlıq iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin bir növ göstəricisinə çevrilmişdir.

Dünya təcrübəsində xırda sahibkarlıq müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı xırda sahibkarlıq subyektləri, fermer təsərrüfatları, fərdi sahibkarlıq, ailə biznesi; qeyri-rəsmi məşğulluğun müxtəlif növləridir (repetitorluq, meyvə və giləmeyvə bitkilərinin becərilməsi, heyvandarlıq və digər sənətkarlıq və sənətkarlıq sahələri). Bu formaların hər biri nisbətən az miqdarda istifadə olunan resurslar - əmək və kapital ilə xarakterizə olunur. İxtisaslaşdırılmış ədəbiyyatda və biznes mühitində “kiçik və orta sahibkarlıq”, “kiçik və orta sahibkarlıq”, “kiçik və orta biznes” kimi anlayışlardan geniş istifadə olunur (Əhmədov. M., Hüseyin. A, 2011: s. 59).

Sahibkarlığın iqtisadi mahiyyətini müəyyən edən əsas kateqoriyalara aşağıdakılar daxildir:

- investisiya mexanizmlərindən, o cümlədən investisiya mənbələrinin axtarışı və seçilməsi üsullarından, investorlarla işin forma və istiqamətlərindən, qoyulmuş maliyyə və maddi resursların qaytarılmasının kanalları, üsulları və şərtlərindən istifadə;
- məhsulun istehsalı, emalı və satışı mərhələləri və mərhələləri üzrə perspektiv proqramlardan, orta və qısamüddətli layihələrdən və biznes planlardan ibarət sahibkarlıq fəaliyyətinin proqramlaşdırılması və planlaşdırılması;
- sahibkarlıq prosesinin maliyyə, kredit və maddi-texniki təminatı;
- ümumi qiymət siyasəti və bazarın vəziyyətindən asılı olaraq sahibkarın məhsullarının, işlərinin və xidmətlərinin alınması, satışı və pərakəndə satış qiymətlərinin çevik tənzimlənməsi;

- müəssisənin struktur bölmələrində kommersiya və məsrəf uçotunun təşkili;
- təsərrüfat subyektinin işçilərinin əməyinin stimullaşdırılması və həvəsləndirilməsi;

- Vergi Məcəlləsinin və digər federal qanunların norma və qaydaları çərçivəsində təşkilatların vergitutma bazasının normallaşdırılması;

- tək-cə satış, ticarət və satınalma əməliyyatları sferasını deyil, həm də keyfiyyət, qiymət, çeşid, bazara daxil olma vaxtı və digər parametrlərə görə rəqabətqabiliyyətli məhsulların buraxılmasına yönəlmiş istehsal sferasını əhatə edən marketing;

- əmtəə, pul və digər əməliyyatların müntəzəmliyi, etibarlılığı və şəffaflığı əsasında uçot və hesablaşmaların təşkili.

Dünya hələ xırda və orta sahibkarlığın müəyyənləşdirilməsi üçün vahid standartlar müəyyən etməyib. Onlar bir çox ölkələrdə və müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda çox dəyişir. Xırda sahibkarlıq anlayışı, sosial-iqtisadi tədqiqatlarda geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, hələ də ümumi qəbul edilmiş tərifə malik deyil. Avropa ölkələrində və Yaponiyada “xırda və orta sahibkarlıq” termini qəbul edilir.

Dünya təcrübəsində müəssisələrin kiçik kimi təsnif olunduğu ümumi meyarlar bunlardır:

- işçilərin sayı,
- nizamnamə kapitalının ölçüsü,
- aktivlərin məbləği,
- dövrüyyənin həcmi (mənfəət, gəlir).

Xırda sahibkarlıq Rusiya iqtisadiyyatının davamlı inkişafının əsasını təşkil edir. Ölkənin milli ehtiyatlarının böyük hissəsi məhz Rusiyada formalaşır və yerləşdirilir. Amma təəssüf ki, Rusiya iqtisadiyyatının vəziyyətində, ekspertlərin fikrincə, durğunluq tendensiyası müşahidə olunur. Bu, rəqəmsallaşmaya keçidin yaratdığı müxtəlif növ böhran hadisələri, koronavirus pandemiyasının təsiri, ABŞ və Avropanın Rusiyaya qarşı sanksiyaları ilə bağlıdır (Айбосынова, Д.А, 2013: s. 195).

Kiçik biznesin inkişafı problemləri həmişə aktual və aktual olaraq qalır. Məlumdur ki, kiçik biznes hər bir ölkə üçün vacibdir: o, əhalinin məşğulluğunu təmin edir, sağlam rəqabətin yaradılmasına töhfə verir, mal və xidmətlərin keyfiyyətini qoruyur, bazarı yeni mal və xidmətlərlə doyurur və iri sahibkarların ehtiyaclarını ödəyir. Belə müəssisələr müxtəlif səviyyəli büdcələri vergilərlə doldurur və bununla da ölkənin problemlili rayonlarının inkişafına şərait yaradır. Üstəlik, səriştəli "rəqəmləşdirilmiş" xırda sahibkarlıq sektoru Rusiya iqtisadiyyatının inkişafının alternativ yolu ola bilər.

Xırda sahibkarlığın fəaliyyətinə onun inkişafına mane olan və problemlər yaradan müxtəlif amillər təsir edir. Xarici və daxili amillər var. Xarici ekspertlər arasında iqtisadi siyasəti, bazar şəraitini, elmi-texniki tərəqqini, sosial-iqtisadi şəraiti, iqtisadi-coğrafi amilləri ayırırlar. Daxili amillərə texnologiya, istehsal, təsərrüfat subyektinin strukturu, satış, maliyyə və s. buraya aiddir.

Xırda sahibkarlığın inkişafına mane olan amillərə aşağıdakılar aiddir:

- kiçik biznesin inkişafının əsas problemlərinə də diqqət yetirməyə dəyər, o cümlədən şəxsi dövriyyə vəsaitlərinin olmaması;
- əhəmiyyətli miqdarda məcburi ödənişlər və töhfələr;
- borc vəsaitlərinin olmaması və ya onları əldə etməkdə çətinlik;
- biznes üçün kifayət qədər ixtisaslı kadrların olmaması;
- binaların əldə edilməsində çətinlik və yüksək kirayə haqqı;
- bürokratik komponent və s. kimi qeyd olunan problemlərin həllinə kompleks yanaşma kiçik şirkətlərin biznes mühitini yaxşılaşdıracaq, iqtisadiyyatın bu sektorunun iqtisadi artımının aparıcı qüvvəsi kimi formalaşmasına töhfə verəcəkdir (Афанасьев, М.К, 2015: s. 34).

Bu yanaşma tək-cə dövlət tərəfindən deyil, həm də özünü-təhsil və özünü inkişaf etdirməkdə maraqlı olan sahibkarların özləri tərəfindən bu istiqamətdə səylərin tətbiqini nəzərdə tutur.

Xırda sahibkarlıq bazar münasibətlərinin inkişafının mühüm tərkib hissəsi və ictimai istehsalın səmərəliliyini artıran tərkib elementi kimi, şübhəsiz ki, müasir

dünyanın iqtisadi münasibətlər sistemində müəyyən yer tutur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik biznesin payı 80-99%-ə çatır.

Xırda sahibkarlığı dəstəkləmək üçün müxtəlif istiqamətlərdə iş aparılır: maliyyə, məlumat, əmlak, konsaltinq, həmçinin, kiçik biznesə dəstək xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan kiçik sahibkarlıq subyektlərinə yardım və kənd təsərrüfatı sektorunda kiçik biznesə dəstək daxildir.

Beləliklə, Rusiya Federasiyasında 2030-cu ilə qədər olan dövr üçün Kiçik və Orta Müəssisələrin İnkişafı Strategiyasında göstərilən məqsədlərdən biri kiçik müəssisələrin dövriyyəsinə 2014-cü ilə nisbətən sabit qiymətlərlə 2,5 dəfə artırmaqdır (Багратуни, К.Ю, 2017: с. 59).

Sberbankın (Sberdata) 2019-cu ilin iyun ayı üçün Rusiyada kiçik və orta biznesin inkişafı ilə bağlı məlumatlarına görə, qeyd olunur:

- Hər ay 55 mindən çox hüquqi şəxs qeydiyyatına alınır ki, onların da yarısı fəaliyyətinin birinci yarısında ləğv edilir;
- çoxlu sayda kiçik sahibkarlıq subyektləri vergi güzəştləri artıq qüvvədən düşdüyündə üç illik “böhran xətti” adlanan dövrdən keçə bilmir;
- əmtəə istehsalı üzrə fəaliyyət yaxşılığı təmin edir
- Kiçik biznesin "sağ qalması", maliyyə xidmətləri göstərən, tikinti və nəqliyyatla məşğul olan başlanğıc təşkilatlar üçün vəziyyət ən yaxşı deyil;
- kiçik biznesin uğurlu inkişafında liderlər Moskva və Moskva vilayəti, Sankt-Peterburq və Leninqrad vilayəti, Kalininqrاد vilayəti, Kamçatka, Çukotkadır;
- Omsk vilayətində, Kabardin-Balkar respublikalarında, Dağıstanda, Kalmıkiyada, Çeçenistan Respublikasında kiçik biznesin formalaşması son dərəcə qeyri-sabitdir;
- Rusiyada sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi dünya üzrə orta səviyyədən aşağı olaraq qalır. 18 və yuxarı yaşda olan əhəlinin təxminən 3%-i öz biznesi ilə məşğul olurdu (Abbasov A.B, 2005: с. 58). Sberbankın kiçik biznesin Rusiya iqtisadiyyatının kifayət qədər istifadə olunmayan resursu olaraq qaldığı qənaətinə gəldiyi əlaqələr.

Tədqiq olunan problemə dair elmi ədəbiyyatın təhlili göstərdi ki, tədqiq olunan problemin mürəkkəbliyi və çoxölçülü olması səbəbindən kiçik və orta biznesin inkişafı üçün dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ilk növbədə, sahibkarlığın inkişafı ilə bağlıdır. İnstitusional tədbirlərdən istifadə etməklə dövlət, kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilən dövlət dəstəyi sisteminin xüsusiyyətləri, təşkilati, maliyyə, iqtisadi, məsləhət və informasiya xarakteri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Konsepsiyasında və onun yaxın gələcək üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərdə sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətinin əsas vəzifəsi elə hüquqi mühitin formalaşdırılmasıdır ki, yeni biznesin yaradılması potensial sosial nemətləri itirmir və onun fəaliyyətinin nəticəsi onun ən geniş anlayışında tərəqqiyə gətirib çıxarır.

Beynəlxalq təcrübədə bazar iqtisadiyyatının inkişaf dərəcəsinə görə hazırda iki əsas qrup olan iqtisadi yöndən uğur qazanmış etmiş ölkələr, inkişaf etməkdə olan bazarı olan ölkələr kimi təsnif edilir.

İqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik sahibkarlar ölkənin ÜDM-nin yarısından çoxunu istehsal edir ki, bu da kiçik biznesə dəstək siyasətinin işlənilməsi və həyata keçirilməsində dövlət orqanlarının bilavasitə iştirakı ilə inkişaf etdiyini göstərir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kiçik sahibkarlar yoxsulluqla mübarizə alətinə çevrilmiş, inkişaf etməkdə olan bazarlarda işə mülkiyyət strukturunda, biznes mədəniyyətində və sahibkarlıq davranışında dəyişikliklərin göstəricilərinə çevrilmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının hesablamalarının nəticələrinə görə, “infrastrukturun dəstəklənməsi sistemi” meyarı üzrə aşağıdakı ölkələr öndədir: ABŞ, Çin, Hindistan, Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa kimi, ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlıq ÜDM-də böyük pay yaradır (Боркова Е.А., Глотова Ю.Д., Булгакова Д.С, 2019: s. 445).

Belə müəssisələr daimi inkişafa meyillidir, yeni iş yerlərinin təmin edilməsinə töhfə verir və bazarda rəqabəti stimullaşdırır. Xırda sahibkarlıq istehlakçı tələbindəki dalğalanmalara və bazar konyunkturasının dəyişməsinə ən çox həssasdır və ölkə iqtisadiyyatına əlavə sabitlik gətirir. Çox vaxt xırda sahibkarlar biznes əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi məsələsi ilə üzləşirlər. Xarici təcrübənin

göstərdiyi kimi, xırda sahibkarlar maliyyələşmə mənbələrini seçərkən bank kreditlərinə böyük diqqət yetirirlər. Lakin bu mərhələdə müəssisələr tez-tez kredit təşkilatına müraciət edərkən bir sıra problemlərlə üzləşirlər.

Xırda sahibkarlara kredit verilməsi, bu təşkilatlar üçün bank maliyyə resurslarının mövcudluğu 2 qrupa bölünə bilən bir sıra problemlərlə sıx bağlıdır:

- 1) xırda sahibkarın üzləşdiyi problemlər;
- 2) xırda sahibkarın kreditləşdirilməsində kommərsiya banklarının üzləşdiyi problemlər.

Xırda sahibkarlıq baxımından Rusiyada kredit əldə etməyin əsas problemləri bunlardır:

- kreditlər üzrə yüksək faiz dərəcələri;
- xırda sahibkarlığın kredit qabiliyyətinin banklar tərəfindən qiymətləndirilməsində yüksək tələblər;
- bankların startaplara kredit vermək istəməməsi.

Rusiya banklarının nöqtəyi-nəzərindən, kommərsiya banklarının kiçik və orta biznesin kreditləşdirilməsində qarşılaşdıqları əsas problemlər bunlardır:

- verilmiş maliyyələşmənin geri qaytarılmaması risklərinin yüksək olması;
- girovun olmaması;
- əməliyyat xərclərinin yüksəldilmiş səviyyəsi;
- Təşkilatların sadələşdirilmiş hesabatı əsasında maliyyə təhlilinin aparılması heç də həmişə effektiv olmur.

Xırda sahibkarlıq üçün borc götürülmüş resursları cəlb etmək imkanı onlara çətin anlarda nəinki irəli getməyə, həm də rəqabət üstünlüklərini gücləndirərək inkişaf etməyə imkan verir. Lakin bütün müəssisələrdə belə bir imkan yoxdur.

Bank maliyyələşdirməsinin mövcudluğu aşağıdakılardan asılıdır:

- təşkilatın gəlirliliyi;
- girovun olub-olmaması;
- istismar müddəti;
- sənaye sabitliyi və bir çox başqa amillər.

Çox vaxt xırda sahibkar yüksək qiymətə görə borc maliyyələşdirməsindən istifadə etmir. Hal-hazırda Rusiya sahibkarları əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin tədricən azalması ilə məşğuldur, bu da öz növbəsində biznesin gəlirliliyinə təsir göstərir. Bunu cədvəl 1-dən görə bilərik (Cədvəl 2).

Cədvəl 2: Kiçik sahibkarlığın kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi xüsusiyyətləri.

Meyarlar	Kiçik biznesin xüsusiyyətləri
Möhkəmlik – idarəçilərin məsuliyyət səviyyəsi, əvvəllər alınmış kreditlər üzrə gecikmələrin olmaması.	Kiçik sahibkarlar borc xidmətinin keyfiyyətini izləmək və nəzarət etmək çətin olan kredit resurslarını cəlb edə birlər.
Effektivlik - məhsulların istehsalının və satışının səmərəliliyinin səviyyəsi, eləcə də məhsulların rəqabət qabiliyyəti.	Borcalan öz real gəlirini və maliyyə vəziyyətini gizlətməyə meyli, bir tərəfdən, kredit təsdiqini almaq üçün öz vəziyyətini bəzəməyə çalışma, digər tərəfdən, qeyri-rəsmi yolla əldə etdiyi gəlirin bir hissəsini gizlədə bilmə
Reallıq layihəni effektiv şəkildə həyata keçirmək bacarığı	Sahibkarların maliyyə savadlılığının aşağı səviyyəsi və keyfiyyətsiz mühasibat uçotu lazımı sənədləri təqdim edə və ya savadlı biznes plan tərtib edə bilməməsinə gətirib çıxarma.
Bərpa qabiliyyəti - layihə həyata keçirilmədikdə borcalanın girovunu reallaşdırmaq imkanı.	Təminatın qeyri-kafi səviyyəsi, aşağı girov likvidliyi.
Təminat - borc alanın hüquqi məsuliyyəti ilə kreditin təminatının olması.	Təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunan əmlak çox vaxt sahibkarın ailə üzvlərinin adına rəsmiləşdirilir və mülkiyyət hüququ ilə ona məxsus olmur.

Mənbə: Милавина К.О. Современнок Состояние Кредитования Малого И Средного Бизнеса в России. 2021. № 4. с. 4.

Banklar xırda sahibkarların fərqli baxışını nəzərə alır və təkcə maliyyə təhlilinə etibar etmirlər. Onlar həmçinin potensial borcalanın imicini, onun biznes sahəsində təcrübəsini, rəqabət mühitini, habelə xarici amillərə məruz qalmasını təhlil edirlər.

Xırda sahibkarlar iri şirkətlərə nisbətən daha az stabildir, ona görə də banklar potensial borcalanın işinin daha da pisləşməsinə nəzərdə tutan nüansları nəzərə almağa çalışırlar. Kiçik biznes üçün bu, kredit almaqdan imtina, faiz dərəcələrinin artması və ya kredit şərtlərinin azalması ilə doludur. Xırda sahibkarlığın kreditləşdirilməsi ilə bağlı digər problem kommersiya banklarının startaplara kredit vermək istəməməsidir.

Hal-hazırda, Rusiyada xırda sahibkarlığın kreditləşdirilməsi ilə bağlı yuxarıda göstərilən problemlərə görə, koronavirus pandemiyası və tələb və təklifin pozulması fonunda baş verən bu bazar segmentində təşkilatların maliyyə vəziyyətində pisləşmə müşahidə olunur.

Eyni zamanda Rusiya bankları da bu vəziyyətə reaksiya verir və kredit aktivliyini azaldır. Koronavirus infeksiyasının yayılmasının qarşısının alınmasına, habelə mövcud şəraitdə əhalinin istehlak tələbatının azaldılmasına yönəlmiş sahibkarların fəaliyyətinə qoyulan məhdudiyyətlər səbəbindən xırda sahibkarların maliyyə vəziyyəti pisləşir. Eyni zamanda, ən çox zərər çəkən xidmət sahələri, eləcə də restoran və kafelərdir. Bu gün xırda sahibkarlar çətin günlər yaşayırlar, çünki onlar hələ də koronavirus infeksiyasının yaratdığı iqtisadi böhranın zərbəsini çəkirlər. Eyni zamanda, mütəxəssislərin proqnozları ürəkaçan deyil, bir çox epidemioloqlar bu epidemiyanın hələ uzun müddət insanların həyatını təhdid edəcəyini təklif edirlər. Bu baxımdan, xırda sahibkarlıq iqtisadiyyatın daha az qorunan subyektidir ki, bu da bu infeksiyanın nəticələrini öz üzərinə götürür.

Xırda sahibkarlıq inkişaf etmiş bir ölkənin iqtisadiyyatının əsas davamlı artımıdır. Rusiyada xırda sahibkarlıq sektorunun formalaşmasının vəziyyətini və dinamikasını xarakterizə edən göstəricilər fəaliyyətin həyata keçirilməsi şərtlərindəki fərqə görə bölgələrdən asılı olaraq fərqləndirilir. Məhdud resurslar və regional bazarlarda rəqabət şəraitində xırda sahibkarlar kredit əsasında vəsait cəlb etməlidirlər. Bununla əlaqədar, əsas tendensiyaları, problemləri və onların həlli yollarını müəyyən etmək üçün Başqırdıstan Respublikasında kiçik sahibkarlığın kreditləşdirilməsinin bəzi məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi təklif olunur.

2019-cu ildə Başqırdıstan kiçik biznes əhval-ruhiyyəsində liderlər reytinginə başçılıq etmişdir. Bölgə xırda sahibkarlıq fəaliyyətinin miqyasına görə 11-ci yerdədir, burada 350 minə yaxın insan çalışır. Xırda sahibkarlığa kredit verilməsi baxımından region Rusiyada on liderdən biridir. Bu göstəricilər Başqırdıstanın ÜDM-də xırda sahibkarların payının demək olar ki, üçdə birini təmin edir (Боркова Е. А., Подкатилина В. А., Завьялова П. Е, 2019: s. 74).

2019-cu ildə Başqırdıstanda kiçik müəssisələr 9 milyard rubldan çox güzəştli kredit alıblar. Vəsaitin əsas hissəsi 8,5% proqramı (7,5 milyard rubl) çərçivəsində verilib. Bununla belə, güzəştli kreditləşmə proqramı çərçivəsində “Əmək məhsuldarlığının və məşğulluğun dəstəklənməsi” milli layihəsi çərçivəsində monoşəhərlərdə illik 3,125 faizlə kreditlər verilib, lakin belə kreditlərin xüsusi çəkisi ümumi kreditlərin cəmi 1 faizini təşkil edib. Qeyd edək ki, Başqırdıstanda respublika əhalisinin 10%-dən çoxunun yaşadığı 6 monoşəhər var. Nəticə etibarlı ilə monoşəhərlərə kredit vəsaitləri qeyri-kafi miqdarda verilib (Данчина А.С., Белоусов А.Л, 2019: s. 439-440).

Təsis subyektilə kreditləşmənin artımı Ural iqtisadi rayonunun və bütövlükdə Rusiyanın orta göstəricilərini üstələdi. Respublika hökuməti 2020-ci ildə güzəştli kreditləşmənin davamlı artımını gözləyir.

Görünən yüksək kredit dərəcələrinə baxmayaraq, bölgədəki xırda sahibkarlığın ümumi sayının yalnız 8%-i borcalan oldu, bu, Rusiya regionları arasında kreditlərə ən aşağı tələbdir. Bu prosesin, xırda sahibkarların kreditləşdirilməsinin miqyasına mənfi təsir göstərən iki əsas səbəb var (İsayev S.Z., Танrıвердиев. S.M, 2013: s. 38).

Birincisi, güzəştli kreditləşmənin inkişaf səviyyəsi aşağıdır.

Beləliklə, məsələn, Belarusiyada 8,5% proqramı çərçivəsində kreditlərin ümumi həcmnin təxminən 0,75% -i verilmişdir, Rusiya xırda sahibkarlarının 2,13% -i burada cəmləşmişdir. Diqqət yetirmək lazımdır ki, hər bir bank üçün subsidiyalaşdırılmış kreditlərin verilməsi üçün vəsait limiti var (Кравченко Е.Н., Дильман Д.А: 2019. s. 99-100.), Başqırdıstanda isə bu proqramda iştirak edən bankların adlarının dördə birindən az hissəsi var. Ufadan kənar şəhərlərdə bu rəqəm bir neçə dəfə azdır.

Məşğulluğu dəstəkləmək üçün 2020-ci il iyunun 1-dən başlayan kiçik sahibkarlara illik 2%-lə güzəştli kreditlər proqramı Başqırdıstana ayrılmış limitləri bir həftə ərzində tükəndirdi.

Yerli bankların iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində iştirakına görə də respublika autsayderlər sırasındadır. Yeganə yerli bankın kreditləşmədə payı 0,6%

təşkil edir. Bu, regionda kreditləşmə imkanlarına mənfi təsir göstərir və xarici institusional bank vahidlərindən yüksək asılılıqdan xəbər verir.

2019-cu ildə Başqırdıstan Respublikasında sahibkarlıq subyektlərinin hüquq və qanuni mənafeələrinə əməl olunmasına dair hesabatdan belə çıxır:

- Sahibkarların 8,3%-i kredit faizlərini azaltmaq istəyir;
- Ən aktual problemlərdən biri güzəştli kreditləşmənin mövcudluğudur ki, buna sahibkarların 19,3%-i diqqət yetirir.

Nəticə etibarlı ilə, həqiqətən də, güzəştli kreditlərin verilməsi Başqırdıstanda biznes üçün problemdir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA XIRDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI VƏ KREDİTLƏŞMƏ MEXANİZMLƏRİ

2.1. Azərbaycanca xırda sahibkarlığın fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Hüquqi mənada hüququn mənbəyi dedikdə normativ dövlət iradəsinin ifadə, obyektivləşdirilməsi formaları başa düşülür. Bu terminin əsl mənasında hüququn zahiri formasıdır. Hüquq forması dövlətin bu və ya digər hüquq normasını necə yaratdığını, təsbit etdiyini və obyektiv xarakter almış bu normanın cəmiyyət üzvlərinin şüuruna hansı formada (real obrazda) çatdırıldığını göstərir. Deməli, hüququn xarici forması müəyyən bir dövlətdə qüvvədə olan hüquq normalarının ifadəsi, mövcudluğu və transformasiyası (dəyişdirilməsi və ya ləğvi) üsulu kimi müəyyən edilə bilər. Hüququn formaları (mənbələri) dedikdə hüquq normalarının birləşdirilməsi və ifadə edilməsi yolları başa düşülür. “Hüquq mənbələri” hüquq normalarının xarici ifadə formalarına aid edilən xüsusi hüquqi termindir.

Normativ hüquqi akt özündə hüquq normalarını özündə əks etdirən qanun yaradıcılığı aktı kimi qeyd olunmaqdadır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: 2019.).

Müasir hüquq mənbələri arasında normativ hüquqi akt aparıcı yer tutur. O, dövlət tərəfindən yaradılan və qorunan ümumi məcburi davranış qaydalarını birləşdirir. Normativ hüquqi aktlara konstitusiyalar, digər qanunlar, icra hakimiyyəti orqanlarının normativ xarakterli qərarları daxildir. Digər hüquq mənbələrindən fərqli olaraq normativ aktlar sosial inkişafın dəyişən ehtiyaclarını ən dolğun və operativ şəkildə əks etdirir, hüquqi tənzimləmənin zəruri sabitliyini və səmərəliliyini təmin edir.

Real sektorun ümumi strukturunda xüsusi rol oynayan mühüm amil sahibkarlıq fəaliyyəti, yəni xırda sahibkarlıqdır. İstənilən ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda əlverişli biznes mühiti yaradan xırda sahibkarlıq müəssisələridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sənaye ölkəmizdə nisbətən bir neçə il öncə yaranmışdır. Xırda sahibkarlıq qanun çərçivəsində ədalətli rəqabətin, bazara maneəsiz daxil olmağın

bir növüdür. Bundan əlavə, xırda sahibkarlıq perspektivlidir, hətta deyərdim ki, az sayda işçi səviyyəsində eyni istehsalın böyük müəssisələrində məhsul istehsalından heç bir şəkildə aşağı olmayan məhsullar istehsal olunur. Ona görə də bu problemin açıqlanmasına, onun normativ sənədlərlə hüquqi tənzimlənməsi proseduruna xüsusi diqqət yetirilməkdir.

1991-1995-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında bu sahədə qanun qəbul edilmişdir. Qəbul olunmuş qanunvericilik və normativ hüquqi aktlar göstərir ki, ölkədə xırda sahibkarlığın inkişafı rəqabətin inkişafına, istehlak bazarının mal və xidmətlərlə doldurulmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, geniş sahibkar təbəqəsinin formalaşmasına töhfə verən iqtisadi islahatların istiqamətlərindən biridir. “Xırda sahibkarlığa dövlət yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, bu qanun hər kəsin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən edilmiş azad sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirmək məqsədi daşıyır. Bu qanun, qadağan olunmayan təsərrüfat fəaliyyətini müəyyən edir. Bu, aşağıdakı kimi sıralanmışdır:

- Birincisi, ölkədə hökm sürən ağır iqtisadi vəziyyət: inflyasiya, istehsalın azalması, iqtisadi əlaqələrin qopması, ödəniş intizamının pisləşməsi, yüksək faiz dərəcələri, sahibkarların hüquqi müdafiəsinin zəif olması (Əlizadə. Z, 2018: s. 38-39).

- İkincisi, sahibkarların təşkilati, iqtisadi və hüquqi biliklərinin aşağı səviyyədə olması, istər kiçik biznesdə, istərsə də dövlət sektorunda düzgün biznes etikasının, iqtisadi mədəniyyətin olmaması.

- Üçüncüsü, əhalinin müəyyən hissəsinin mənfi münasibəti, sahibkarlığı bilavasitə yalnız vasitəçilik, alqı-satqı ilə əlaqələndirməsi.

- Dördüncüsü, regional səviyyədə sahibkarlığın inkişafının tənzimlənməsi üçün təşkilati-hüquqi bazanın inkişaf etdirilməməsi.

- Beşincisi, xırda sahibkarlığa dövlət dəstəyi mexanizminin zəifliyi.

Tərifin özündən göründüyü kimi, “xırda sahibkarlıq” bu anlayışın mahiyyətini təşkil edən qanunlar, dövlət orqanları və ya digər nümayəndəlik təşkilatları ilə

müəyyən edilmiş müəyyən meyarlar (göstəricilər) əsasında fəaliyyət göstərən subyektlərdir.

Beynəlxalq və yerli təcrübənin göstərdiyi kimi, müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrin (təşkilatların) xırda sahibkarlıq subyektləri kimi təsnif edilməsinin əsas meyar göstəricisi, ilk növbədə, hesabat dövründə müəssisədə işləyən işçilərin orta sayıdır. Bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda xırda sahibkarlıq dedikdə, nisbətən xırda insanlar qrupu və ya bir mülkiyyətçinin idarə etdiyi müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür.

Azərbaycan praktikasında xırda sahibkarlığın mövcudluğuna hələ sovet dövründə - 1988-ci ildə icazə verilib. Bu dövrdə dövlət müəssisələri xırda müəssisələr kimi təsnif edilirdi ki, burada hər il işləyənlərin orta sayı 100 nəfərdən çox deyildi. Sonrakı qaydalara uyğun olaraq, xüsusən də SSRİ Nazirlər Sovetinin 1990-cı ilin avqustunda qəbul edilmiş qərarı ilə illik işçilərin sayından çox olmayan müəssisələr: sənayedə - 200 nəfər, elm və elmi xidmətdə - 100 nəfər, istehsal sahəsinin digər sahələrində - 50 nəfər, qeyri-istehsal sahəsinin sahələrində - 25 nəfər, pərakəndə ticarətdə - 15 nəfər kimi dəyərləndirilir. Bununla yanaşı, iqtisadi dövriyyənin həcmi də nəzərə alınmış, onun kəmiyyət dəyərini müəyyən etmək hüququ ittifaq respublikalarına verilmişdir. Lakin iqtisadi dövriyyənin həcmi praktiki olaraq müəyyən edilməmişdir.

Müəssisənin işçilərinin sayına görə xırda müəssisə kimi təsnifləşdirilməsi prinsipi bir neçə əlavədən olsa da, müstəqil dövrdə Azərbaycan qanunvericiliyində qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, “Xırda sahibkarlığa dövlət yardımı haqqında” ölkə qanunvericiliyinin 2-ci maddəsinə əsasən, kiçik sahibkarlıq subyektləri onların işçilərinin orta sayına (mövsümi işçilər istisna olmaqla) və illik dövriyyənin həcminə əsasən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq hüquqi şəxslər kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarına bölünür. Kommərsiya təşkilatları mənfəət əldə etməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyan hüquqi şəxslərdir, qeyri-kommərsiya təşkilatları isə mənfəət əldə etməyi əsas məqsəd kimi qoymur və əldə etdiyi mənfəəti iştirakçılar arasında bölüşdürmür. Bununla belə, qeyri-kommərsiya

təşkilatları sahibkarlıq fəaliyyətini yalnız yaradıldıqları məqsədlərə çatmağa xidmət etdikdə və bu məqsədlərə uyğun olduqda həyata keçirə bilər (İsgəndərova M.M: 2014. s. 30-34).

Beləliklə, mülki qanunvericiliyə uyğun olaraq, xırda müəssisələr kommersiya təşkilatları və fərdi sahibkarlar kimi hüquqi şəxslərdir və aşağıda müzakirə ediləcək müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda xırda biznes yaratmaq hüququna malikdirlər (Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 2019).

Belə ki, Azərbaycan qanunvericiliyində müəssisələrin (təşkilatların) xırda sahibkarlıq subyektləri kimi təsnif edildiyi ən mühüm göstəricilərdən biri işçilərin sayı müəyyən edilmişdir. Buna görə də müəssisədə işçilərin sayının müəyyən edilməsinin düzgünlüyü həm müəssisənin təsərrüfat subyekti kimi təsnifləşdirilməsi, həm də müvafiq dəstək hüququnun əldə edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq, hesabat dövrü üçün kiçik müəssisənin işçilərinin orta sayı onun bütün işçiləri, o cümlədən mülki-hüquqi müqavilələr üzrə və natamam ştatda işləyənlər nəzərə alınmaqla, faktiki işlənmiş saatlar, habelə mövsümi işçilər istisna olmaqla, göstərilən hüquqi şəxsin nümayəndəlik, filial və digər bölmələrinin işçiləri kimi realizə olunur.

Milli xüsusiyyətlər xırda və orta sahibkaların istehsal strukturlarına daxil edilməsi prosesinə mühüm təsir göstərir. Qərbi Avropa mənbələrində belə daxilolmanın bir neçə növü fərqləndirilir.

Vətəndaşların (fiziki şəxslərin) sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, mülki qanunvericiliklə müəyyən edilir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsi bazar münasibətləri çərçivəsində iqtisadi vəziyyətin təkmilləşməsinə zəmin oluşturur, sahibkarlıq azadlığına təminat yaradır, ədalətsizliyi yox edir.

Fərdi sahibkar kimi fəaliyyət qabiliyyətli Azərbaycan Respublikasının istənilən vətəndaşı ola bilər. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq vətəndaşın özünün vəzifə və öhdəliklərini yaratmaqla, onları yerinə yetirmək qabiliyyəti (mülki hüquq qabiliyyəti) çoxluğun yaranması ilə tam həcmdə yaranır.

Mülki hüquq və vəzifələr ilk növbədə qanunlarda və digər hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş əsaslardan yaranır. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq mülki hüquq və vəzifələr yaranır:

- qanunvericiliklə nəzərdə tutulan müqavilələr və bu kimi sənədlər qanunvericiliklə nəzərdə tutulmasa belə, buna əks olmayan müqavilələr;
- yerli hakimiyyət idarələrinin qanunlarla mülki hüquq və vəzifələrin yaranması üçün əsas kimi nəzərdə tutulmuş aktları;
- mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edən məhkəmə aktları;
- qanunla icazə verilən əsaslarla əmlak əldə etmək;
- başqa şəxsə zərər vurmaq;
- əsassız varlanma;
- həm fiziki, həm də, hüquqi şəxslərin hərəkətləri;
- qanunvericilikdə qeyd olunan mülki-hüquqi nəticələrin başlanmasını bağladığı hadisələr.

Mülki qanunvericiliyin yuxarıda göstərilən müddəaları vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün çox vacibdir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 6.2-ci maddəsində göstərilir ki, vətəndaşlar (fiziki şəxslər) və hüquqi şəxslər müqaviləyə uyğun öz hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirməkdə qeyri-qanuni olmayan hər hansı müqavilə şərtlərini irəli sürməkdə azaddırlar. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş müddəa çox vacibdir. Burada, dövlət və ictimai təhlükəsizliyin, cəmiyyətin sağlamlığının, mənəviyyatının qorunması, hüquq və azadlıqların, şərəf və ləyaqətlərin müdafiəsinə görə, vətəndaş hüquqlarının yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər. Bir sıra qanunvericilik aktları işçilərin digər dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarında xidmətlə bağlı sahibkarlıq fəaliyyətinə məhdudiyətlər müəyyən edir (Əlizadə. Z., Kərimov. B, 2018: s. 43).

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi vətəndaşların hüquq qabiliyyətinin aşağıdakı məzmununu müəyyən edir:

- əmlaka sahib olma,
- vərəsəlik edə və əmlaka vəsiyyət edə,

- sahibkarlıq və qanunla qadağan olunmayan hər hansı digər fəaliyyətlə məşğul olmaq;
- müstəqil və ya digər vətəndaşlar və hüquqi şəxslərlə birgə hüquqi şəxslər yaratmaq;
- qanuna zidd olmayan hər hansı əməliyyatlar və öhdəliklərdə iştirak etmək;
- yaşayış yerini seçmək;

Beləliklə, hüquqi qabiliyyətli vətəndaşlar xırda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, qeyri-qanuni sayılmayan istənilən fəaliyyət subyektini seçmək üçün müəyyən hüquqlara və müəyyən təminatlara malikdirlər. Xırda biznes üçün hüquqi mühitin formalaşdırılması xırda sahibkarlığa iqtisadi azadlıqlar, hüquqlar, təminatlar təmin edən, qanunla icazə verilən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə şüurlu şəkildə məşğul olmağa imkan verən ilkin və əvəzedilməz şərtidir. Eyni zamanda, qanunvericilik və normativ xarakterli aktlarda xırda sahibkarlıq subyektlərinin təsərrüfat subyektləri, tərəfdaşlar, istehlakçılar (alıcılar) qarşısında öhdəlik və vəzifələrinin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsi üçün müxtəlif səviyyəli büdcələr müəyyən edilir.

Hüquqi mühitin formalaşdırılması sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatdan alındığı andan onların fəaliyyət subyektinin lisenziyalaşdırılmasından başlayaraq müflisləşmə prosedurlarına və mövcudluğuna xitam verilməsinə qədər kiçik sahibkarlığın inkişafı yolunda duran bir çox problemləri həll edir. Kiçik sahibkarlığın gələcək inkişafı üçün böyük maneə qanunvericilik aktlarının birbaşa fəaliyyət aktı olmaması və onların icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilməsi üçün çoxlu qanunvericilik aktlarının (təlimat, sərəncam, məktub, göstəriş) işlənilib hazırlanmasıdır. sistematik olaraq dəyişdirilir, dəqiqləşdirilir, əlavə olunur, buna görə də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qərarına gələn vətəndaşlar üçün onları başa düşmək və praktikada onları rəhbər tutmaq çətindir. Bu istiqamətdə ilk addım 1992-ci ilin dekabrında qəbul olunan “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” respublika qanunu olmuşdur. O, ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın əsas prinsiplərini müəyyən etmiş, bu sahə ilə

əlaqədar fəaliyyət göstərən subyektlərin hüquq-vəzifələrini və bu vəzifələrin dövlət tərəfindən müdafiəsi və həvəsləndirilməsinin forma və məcəzələrini, sahibkarlarla dövlət orqanları arasında münasibətləri müəyyən etmişdir.

“Xırda sahibkarlığa dövlət yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 4 iyun tarixli Qanununun qəbulu və həyata keçirilməsi kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Bu qanunda ilk dəfə olaraq hüquqlar aydın şəkildə formalaşdırıldı. Bu proses, sahibkarların öhdəliklərini yerinə yetirir, onlara dövlət orqanları tərəfindən təminatlar verir.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq, sahibkarlığa maliyyə-kredit dəstəyi maraqlı təşkilatları cəlb etməklə Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Fondu tərəfindən həyata keçirilir. Sahibkarlığa dövlət dəstəyi üçün vəsaitlərin maliyyə təminatı hər il bütün səviyyəli büdcələr, habelə dövlət və bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsaitlər, fondların öz fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər, fiziki və hüquqi şəxslərin könüllü ayırmaları hesabına təşkil edilir. Buraya, o cümlədən, xarici qiymətli kağızların emissiyasından və yerləşdirilməsindən əldə edilən gəlirlər, habelə kiçik sahibkarlıq subyektlərinə müsabiqə əsasında ayrılan güzəştli kreditlərin faizi daxildir.

Bütün səviyyələrdə xırda sahibkarlığa dəstək fondları xırda sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirir:

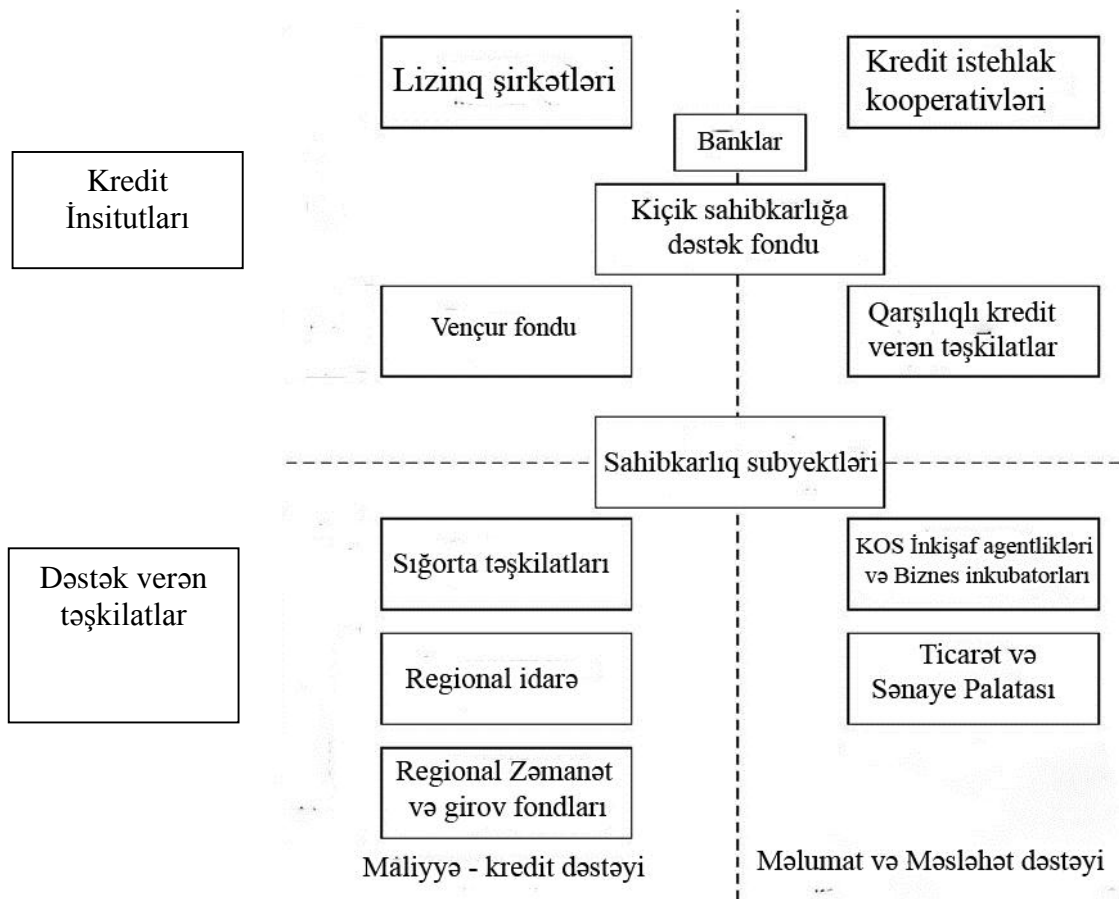
Müxtəlif ölkələrdə mövcud olan bütün yuxarıda göstərilən tendensiyaları nəzərə alaraq, Azərbaycan mövcud normativ-hüquqi bazanı beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirməli, habelə xarici və ilk növbədə, xırda sahibkarlığın inkişafı üçün uzunmüddətli plan hazırlamalıdır.

İqtisadiyyatın real sektoru daim dövlətin ciddi nəzarətində olmalı və müvafiq normativ hüquqi aktlarla tənzimlənməlidir. Əsas dövlət strategiyasına uyğun olaraq, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə vaxtında dəstək göstərilməlidir.

2.2. Kredit korporasiyalarının inkişafı və sahibkarlığın inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi

Sahibkarlıq kredit münasibətlərinin xüsusiyyətlərinin, müəssisələrin kreditləşdirilməsində yerli və xarici təcrübənin, Azərbaycanın maliyyə-kredit sisteminin xüsusiyyətlərinin və sahibkarlığa dəstək sahəsində mövcud dövlət siyasətinin öyrənilməsi bizə kredit infrastrukturunun modelini hazırlamağa imkan verdi. İqtisadiyyatın bu sektorunun inkişafı vəzifələrinə adekvat olan sahibkarlıq (şək. 2). Təklif olunan sxem büdcə xərclərini azaltmaqla özünümaliyyələşdirmə mexanizmlərinin üstünlük təşkil etməsinə və özəl kapitalın cəlb edilməsinə əsaslanır.

Şəkil 2: Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün kredit infrastrukturunu

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Ölkəmizdə sosial sahə ilə yanaşı, iqtisadi sahədə də, uğurlu addınlar atılmaqdadır. Bu tendensiya 2019-cu ildə icra olunan işlərin təmsalında özünü açıq şəkildə göstərir. Regionları da əhatə edən ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əldə

olunan nəticələr, qeyri-neft sektorunda ciddi irəliləyişlər, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və digər sahələrdə artım dinamikasının növbəti illərdə də davam edəcəyi qənaətinə gəlməyə imkan verir. Cənab prezidentimizin “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsinin ilkin yekunlarına həsr olunmuş konfransda çıxışı zamanı vurğulamışdır ki, iqtisadi sahədə ciddi problemlərə baxmayaraq, mürəkkəb qlobal geosiyasi proseslərin təsiri altında yaranmış Azərbaycan IV Dövlət Proqramının birinci ilinin göstəriciləri hesabına əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində fundamental layihələrə imza atmışdır.

Görülən işlərin nəticəsidir ki, 2019-cu ildə qeyri-neft sektorunda ümumi daxili məhsul 3,5 %, qeyri-neft sektorunda 14,3 faiz, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı isə 7,2 faiz artmışdır. Ötən ilin cəmi 9 ayında 164 min yeni iş yeri açılıb.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında iri sənaye müəssisələrinin istifadəyə verilməsi, xırda sahibkarlığın inkişafı, bu mühitin yaxşılaşdırılması kimi amillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, biznesin inkişafı üçün şərait yaxşılaşır, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaradılır. Təsədüfi deyil ki, ötən il Dünya Bankının “Doing Business” hesabatında ölkəmiz ən çox islahat aparan 20 ölkə sırasına daxil edilib. Aparılan islahatlar, ümumilikdə, yeni iş yerlərinin açılmasına və məşğulluq problemlərinin həllinə, iqtisadi dayanıqlığın təmin olunmasına müsbət təsir göstərir (Rzayev P.Q, 2019: s. 53.).

Hazırda respublikamız qlobal miqyasda əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Təbii ki, burada həm siyasi, iqtisadi amillərin yanı sıra, biznes mühitinin inkişafı üçün yaradılan şərait də, ciddi rol oynayır. Nüfuzlu şirkətlərin rəhbərlərinin bu yaxınlarda başa çatmış Davos Dünya İqtisadi Forumunda Prezident İlham Əliyevlə görüşmək istəyi dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan bu şirkətlərin Azərbaycana böyük maraq göstərdiyindən və ölkəmizə investisiya yatırmaqda maraqlı olduqlarından xəbər verir. Hazırda müxtəlif proqramlar sayəsində regionlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlara hərtərəfli maliyyə dəstəyi göstərildiyi üçün bu investisiyaların bir hissəsinin regionlara yatırılması nəzərdə tutulur.

İnvestisiya təşviqi mexanizminin fəal tətbiqi nəticəsində indiyədək 355 sahibkarlıq subyektinə 421 investisiya təşviqi sənədi verilib. 87 faizi regionların payına düşən layihələrin icrası nəticəsində yerli istehsala 4 milyard manatdan çox investisiya qoyuluşu, 28 minə qədər yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur. Sahibkarlığa dövlət dəstəyi ilə bağlı işlər davam etdirilir. 2019-cu ildə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun qaytardığı vəsait hesabına investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə 1573 sahibkarlıq subyektinə 175 milyon manat güzəştli kredit verilib.

Maliyyə bazarı kapitala tələb ilə təklif əsasında vasitəçilərin köməyi ilə borc verənlər və borc alanlar arasında kapitalın yenidən bölüşdürülməsi mexanizmidir. Təcrübədə maliyyə bazarı kredit və maliyyə institutlarının məcmusudur ki, bu vəsaitlərin hərəkətini mülkiyyətçilərdən borcalanlara və əksinə istiqamətləndirir. Maliyyə bazarının əsas funksiyası boş vəsaitləri kredit kapitalına çevirməkdir.

Dövlətlə kredit bazarı arasında əlaqələr çoxşaxəlidir. Dövlət borc verən və borcalan kimi çıxış edə, bazarın fəaliyyət göstərməsi üçün ümumi qaydalar müəyyən edə və ona nəzarəti həyata keçirə, rəsmi pul siyasətini həyata keçirə bilər. Dövlət həm də milli iqtisadiyyatın sabitliyinin asılı olduğu kredit bazarının inkişafını həvəsləndirə və qoruya bilər. İlk növbədə, belə siyasət bazara təşkilati təminat vermək, əməliyyatları standartlaşdırmaq və ciddi nəzarəti həyata keçirməklə həyata keçirilir. Azərbaycanda kredit bazarlarının formalaşması bilavasitə maliyyə institutlarının formalaşması ilə bağlıdır. Bu proses mahiyyət etibarilə tam qanunvericilik bazası olmadığından hələ də həyata keçirilir. Bir çox kredit təşkilatlarının fəaliyyəti hələ də prezidentin fərmanları, hökumətin sərəncamları, fərqli idarələrin göstərişləri yaxud, dəqiqləşdirmələri ilə tənzimlənir. Təşkilati nöqtəyi-nəzərdən kredit bazarını maliyyə alətlərini buraxan, alqı-satqısını həyata keçirən maliyyə institutlarının, təsərrüfat subyektlərinin məcmusu kimi nəzərdən keçirmək olar.

Kredit bazarlarının əsas məqsədi əmanətlərin maliyyə resurslarının son istifadəçiləri arasında səmərəli bölüşdürülməsini təmin etməkdir. Bu problemin həlli həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblərə görə çətindir, çünki maliyyə bazarı

iştirakçılarının müxtəlif, bəzən diametrik şəkildə zidd olan maraqları, maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin yüksək riskləri və s. nəzərə alınmalıdır (İsgəndərova M.M, 2015: s. 138-141).

İsveçrənin İqtisadi Məsələlər üzrə Dövlət Katibliyi (SECO) və Dünya Bankı (DB) Azərbaycan istehlakçılarının maliyyə sektorunun modernləşdirilməsi və problemlə kreditlərlə bağlı vəziyyətin yaxşılaşdırılması layihəsinin ikinci mərhələsinin başladığını elan ediblər. Dünya Bankının bir hissəsi olan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC) Azərbaycanda ilk özəl kredit bürosunun yaradılmasına kömək etmişdir ki, yerli maliyyə institutları kredit məlumatlarını daha yaxşı paylaşa və kredit risklərini idarə edə bilsinlər, həmçinin kiçik kreditlər də daxil olmaqla borcalanların maliyyəyə çıxışını genişləndirə bilsinlər (<https://azeri.today/articles/4565/>).

Dövlət kredit reyestri ilə müqayisədə özəl kredit bürosunun daha geniş istifadəçi dairəsi və daha çox məlumat mənbəyi olacaq. Məsələn, büro lizinq şirkətləri ilə yanaşı, mobil operatorlar, kommersiya kreditorları və kommunal xidmətlər kimi qeyri-ənənəvi kreditorlardan da məlumat daşıyır. Bütün kredit risklərinin bir fayda saxlanması maliyyə institutlarına və kreditorlara riskləri daha effektiv qiymətləndirməyə, onların xərclərini azaltmağa və kredit məhsullarının əlçatanlığını artırmağa kömək edəcək. Region ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda baş verən son hadisələr risklərin azaldılması və maliyyə sektorunun gücləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Effektiv ünsiyyət defolt dərəcələrini aşağı salmağa və kreditləşməni artırmağa kömək edə bilər. Kredit bürosu borcalanlar üçün də faydalı olacaq, çünki müsbət kredit tarixçəsi maliyyələşdirmə imkanlarını genişləndirməyə imkan verir.

Kredit kooperativləri öz üzvlərinə əmanət və kreditlər kimi maliyyə xidmətlərinə olan ehtiyaclarını aşağı qiymətə ödəməyə imkan verir və kiçik kapital hissələrini birləşdirərək bu xidmətə asan çıxışı təmin edir. Bu halda, maliyyə bazası kooperativ üzvləri tərəfindən onun əmlakındakı payın, habelə əmanətlərinin məcburi alınması sistemidir ki, bu da belə bir kooperativə sonradan öz üzvlərinə kreditlər verməyə imkan verir.

Kredit kooperativlərinə çox vaxt kredit ittifaqları, əmanət və kredit kooperativləridə deyilir. Tipik olaraq, üzvlük əmanətçilər və borcalanlar arasında etimadın yaradılmasına imkan verən qarşılıqlı asılılıq mexanizminə əsaslanır. Kredit kooperativləri investisiya banklarından fərqlənən dəyər və məqsədlər sistemində arxalanır və əsas motivin tək-cə mənfəət deyil, həm də ilk növbədə kooperativ üzvlərinə xidmət göstərməklə bağlı sosial vəzifələr olduğu bir modelə uyğun fəaliyyət göstərirlər. Kredit kooperativləri əsasən pərakəndə satış səviyyəsində fəaliyyət göstərir və ölçülərinə görə investora nəzarətində olan iri banklardan aşağıdır və buna görə də topdansatış bazarlarında kapitalın səfərbər edilməsinə daha az ehtiyac var. Tipik olaraq, belə kooperativlər üçün kredit sığortası kooperativ üzvünün krediti almazdan əvvəl artıq etibarlı depozit hesabına malik olmasını tələb edir ki, bu da kooperativ üzvləri arasında qənaətcilliyə təkan verir. Bu qurumlar digər banklarla müqayisədə daha az xərc çəkdiyinə görə, onlar nisbətən sərfəli depozit faizləri təklif edə və kredit xidmətləri üçün daha aşağı komissiya tuta bilirlər (İsgəndərova M.M, 2016: s. 226-227).

Kredit kooperativləri miqyas iqtisadiyyatından istifadə etmək üçün şəbəkələr təşkil edir, xarici borclanma, daxili nəzarət və hökumətin iştirakı kimi ümumi xidmətlər təqdim edir. Şəbəkə həm də kooperativlərə coğrafi əhatə dairəsi və xidmət təklifləri genişləndikcə daha çevik və istehlakçı ehtiyaclarına cavab verməyə imkan verir. Şəbəkə mexanizmləri mərkəzi depozitar və qarşılıqlı kredit təşkilatı rolunu oynayarkən və informasiya texnologiyaları dəstəyinin təmin edilməsində şəbəkələşmiş kooperativlərə təlim və texniki yardım göstərməkdə faydalı ola bilər.

Beynəlxalq miqyasda bütün növ maliyyə kooperativləri təxminən 857 milyon insana və ya dünya əhalisinin 13 faizinə xidmət göstərir. Böyük qlobal maliyyə kooperativləri arasında sosial iqtisadi təşəbbüslərin və institutların dəstəklənməsi ilə sıx məşğul olan Kredit Kooperativləri, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyələşdirilməsində aparıcı təchizatçıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir çox kiçik şəhər və kəndlərdə maliyyə xidmətlərinə çıxış çox vaxt yalnız kredit kooperativləri tərəfindən təmin edilir.

2018-ci ilin 15 oktyabrından etibarən ölkə Prezidenti yanında keçirilən iqtisadi müşavirədə qaldırılan əsas mövzulardan biri də kreditlərin verilməsi, xüsusən də biznesin stimullaşdırılmasında liderlərin kreditləşdirilməsinin adekvat səviyyədə olmaması olub. sahibkarlıq subyektlərinin istehlak kreditlərinin biznes kreditləri ilə müqayisədə artması, bankların həqiqi sahədən daha çox istehlakyönümlü kreditlərin verilməsinə böyük marağının olması, dövlət başçısı bu müşavirədə haqlı olaraq müvafiq strukturların qarşısında mühüm vəzifə kimi irəli sürüb. Bu proses, ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsində əsas rol oynayan yerli sahibkarlığın stimullaşdırılması, sahibkarların maliyyə resurslarına və kreditlərə çıxışının asanlaşdırılması, beləliklə, real sektorun maliyyə resursları ilə dəstəklənməni reallaşdırdı.

Alternativ maliyyə alətlərindən istifadə baxımından xarici kapitallı bankların fəaliyyətini nümayiş etdirən digər məhsul Azərbaycanın maliyyə bazarlarında mikromaliyyə sahəsində ixtisaslaşmış bankların təklif etdiyi mikrokreditdir. Qeyd edək ki, 2019-cu ilin 9 ayı ərzində yalnız bir bank tərəfindən 200 milyon manata yaxın mikrokredit verilib ki, bu da sahibkarlıq subyektlərinin kreditləşdirilməsinin aktuallığını daha da artıran bir vasitədir və bu barədə mütəmadi olaraq məlumatlandırma məqsədilə tədbirlər keçirilir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən KOS-ların son dövrlər beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilmiş qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə maliyyələşdirilməsi üçün alternativ mənbələrdən geniş imkanlar mövcuddur.

Qeyd edək ki, sahibkarları qiymətli kağızlar bazarının təklif etdiyi maliyyə xidmətləri haqqında məlumatlandırmaq və bu bazardan vəsaitlərin cəlb edilməsinə dəstək olmaq məqsədilə pulsuz listing şurası proqramı fəaliyyət göstərir. Cari dövr ərzində Bakı Fond Birjasının (BFB) platformasında 50-yə yaxın təşkilatın səhmləri, 10 təşkilatın 15 istiqrazı aktiv şəkildə ticarət olunur. Ümumilikdə Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar bazarı 1,9 milyard manatı ötür. Bunun 1,5 milyard manatı istiqraz bazarı, 401 milyon manata yaxını isə fond bazarıdır. Kreditlərə çıxışın sadələşdirilməsi baxımından KOS-ların daha bir institusional islahatı 8

bankın iştirakı ilə 2018-ci ilin fevral ayında ilk özəl kredit bürosunun - Azərbaycan Kredit Bürosunun (AKB) yaradılmasıdır.

Bu gün Azərbaycanda bank kreditlərinin faizlərinin yüksək olması ilə bağlı bəzi hallarla əlaqədar fikirlər səsləndirilir. Qeyd edək ki, hazırda ölkəmizin bank sektorunda faiz dərəcələri qonşu ölkələrlə müqayisədə yüksək deyil. Belə ki, Azərbaycanda bank kreditləri üzrə istehlak faizi orta hesabla 22,3%, biznes kreditləri üzrə isə 8,6% təşkil edir. Təbii ki, bu rəqəm xarici valyutada biznes kreditləri üzrə daha aşağıdır və 5% təşkil edir. Hazırda biznes kreditlərinin milli valyutada verilməsinin faizi 13%-dir.

Bundan əlavə, sahibkarlıq fəaliyyətinin alternativ üsullarla maliyyələşdirilməsi baxımından Prezidentin 2017-ci ilin dekabrında müvafiq Sərəncamı ilə İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu yaradılmışdır.

Bu ilin 9 ayında müştəri banklardan olan iş adamları Fondun zəmanəti ilə 41 milyon 759 min manat kredit ayırıb. Verilmiş kreditlərin orta müddəti 28 ay, orta faiz dərəcəsi isə 16,3% təşkil edib.

Problemlı kreditlərin restrukturizasiyasına 494 milyon manat ayrılıb. Restrukturizasiya ilə əlaqədar olaraq Mərkəzi Bank artıq bankların müxbir hesablarına 100 milyon manatdan çox vəsait köçürüb. Geniş sözlə desək, bu inqilabi fərman qeyri-işlək aktivlərin həcmını azaltmaqla yanaşı, eyni zamanda bankların sabitliyini dəstəkləyib. bank sektoru, sonrakı dövrlərdə KOS-ların maliyyələşdirilməsi üçün əlavə vəsaitlərin ayrılmasına səbəb olacaq.

Son vaxtlara qədər risklərin çoxluğuna görə kənd təsərrüfatı biznes kreditləşməsinin ən problemlı sahələrindən biri hesab olunurdusa, gələn ildən ölkəmizdə yeni kənd təsərrüfatı sığortası modeli tətbiq ediləcək və sığorta risklərinin düzgün qiymətləndirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı sığortası tətbiq ediləcək. Tətbiq ediləcək yeni model, bu sahədə davamlı və səmərəli fəaliyyəti təmin edəcək.

Eyni zamanda, “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin icrası çərçivəsində Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası “Bank hesablarının açılması, aparılması və bağlanması

Qaydaları”nı təsdiq edib. Qaydalar bankların rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirmək üçün tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, bank sisteminin rəqəmsal transformasiyası sahəsində yenilikçi həllərin daha geniş formada tətbiqi, eyni zamanda, ölkədə maliyyə vəziyyətinin gücləndirilməsi məqsədi ilə təsdiq edilib.

2.3. İşğaldan azad olunmuş zonalarda iqtisadi potensialın təhlili və inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi

30 ilə yaxındır ki, Azərbaycanın cənub-qərb hissəsinin əraziləri Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdu. Ona görə də bu ərazilərin azad edilməsi Azərbaycan Respublikasının həm daxili, həm də xarici siyasətinin əsas prioriteti idi. Azərbaycan uzun illər ərzində ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin (Fransa, Rusiya Federasiyası, ABŞ) vasitəçiliyi ilə danışıqlar apararaq, münaqişənin sülh yolu ilə həllinə çalışmışdır. Lakin, Ermənistan bilərəkdən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllini ləngitdi və bununla da 1994-cü il atəşkəs sazişindən sonra yaranmış status-kvonu qoruyub saxlamağa çalışdı. Həmin vaxt Ermənistan təkcə keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ərazilərini deyil, həm də ona bitişik yeddi rayonu işğal etmiş, bununla da onların bütün yerli əhalisini öz yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur etmiş və onları öz ölkələrində məcburi köçkün vəziyyətinə salmışdır.

27 sentyabr 2020 tarixində erməni silahlı qüvvələrinin cəbhə xəttində silahlı təxribatlarına cavab olaraq ordumuzun başladığı əks-hücum əməliyyatının əhatə dairəsini genişləndirərək “Vətən Müharibəsi” və ya “İkinci Qarabağ müharibəsi”, yeni reallıq yaratdı, əvvəllər işğal olunmuş ərazilər geri qaytarıldı. Növbəti mərhələ Ermənistan, Azərbaycan və Rusiya dövlət başçılarının noyabrın 10-da imzaladığı üçtərəfli bəyanata əsasən məcburi köçkünlərin öz vətənlərinə qaytarılması oldu. İşğalın bütün dövrü ərzində erməni hərbi birləşmələri və qanunsuz sakinlər rayonun bütün yaşayış məntəqələrini tamamilə talan edərək yer üzündən siliblər. Bundan əlavə, işğaldan azad olundandan sonra azərbaycanlıların keçə bilməsi üçün həmin

ərazilərin böyük ərazilərini minalayıblar. Bir sözlə, minatəmizləmə işləri, dağılmış şəhərlərin, qəsəbələrin, kəndlərin bərpası istiqamətində çox böyük işlər görülməlidir.

Digər sual isə miqrantların öz doğma yurdlarına necə qayıdacaqları, orada nə ilə məşğul olacaqlarıdır. Axı, 30 il ərzində bir çox məcburi köçkünlər yeni yerlərdə məskunlaşıblar və az-çox stabil həyat şəraiti formalaşdırıblar. Beləliklə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialını və imkanlarını müəyyən etmək vacibdir ki, köçürülmə təkcə vətənpərvərlik ehtiyacı deyil, həm də iqtisadi məqsədəuyğunluq çağırışı olsun.

Eyni zamanda, işğaldan azad edilmiş ərazilər Azərbaycanın iqtisadi imkanlarını gücləndirməyə və öz vətəndaşlarının rifahının yüksəldilməsini sürətləndirməyə imkan verəcək, çünki bu region zəngin təbii sərvətlərə malikdir, onun inkişafı ölkənin iqtisadi imkanlarının genişləndirilməsinə əlavə təkandır.

Rusiyanın vasitəçiliyi ilə hərbi əməliyyatların dayandırıldığı günə – noyabrın 9-dək Azərbaycan artıq təkbaşına Füzuli, Cəbrayıl, Qubatlı, Zəngilan və (qismən) Xocavənd rayonlarının, habelə Şuşa şəhərinin azad edilməsinə nail olmuşdu. Noyabrın 10-da tərəflər atəşkəs elan etdikdən sonra Ermənistan silahlı qüvvələri daha üç rayonu - Ağdam, Kəlbəcər və Laçını tərk edib. Hazırda, 13,198 km² (Azərbaycanın ümumi ərazisi 86,600 km²) azad edilib. Hazırda Azərbaycan 10 000 km²-ə yaxın əraziyə tam nəzarət edir və Qarabağ ermənilərinin yerləşdiyi qalan 3100 km² əraziyə isə 5 il müddətinə Rusiya sülhməramlı qüvvələri yerləşdirilib. Azərbaycanın bu ərazilərdə nəzarətinin tədricən gücləndirilməsi sonrakı mərhələlərdə baş verəcək.

Ermənistan və Azərbaycan arasında 2020-ci ilin noyabrında imzalanan sülh sazişindən sonra sonuncu dərhəl son 30 ildə erməni işğalı zamanı çox böyük dağıntılara məruz qalmış işğaldan azad edilmiş Qarabağın zərərsizləşdirilməsi, bərpası, reabilitasiyası və reinteqrasiyası üzərində iş başlayıb.

İqtisadi fəaliyyətin reinteqrasiyası zamanı davamlı məskunlaşma yolu ilə vətəndaşların yeni işğaldan azad edilmiş ərazilərə genişmiqyaslı köçürülməsi

Azərbaycanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızı dəyişdirmək” planına əsaslanan “2030 Strategiyası”nda qeyd olunan beş milli prioritetindən biridir.

Azərbaycan Qarabağı dirçəltmək, “xəyal qəsəbələrini” ağıllı şəhərlərə və ağıllı kəndlərə çevirmək üçün bütün resursları və maraqlı tərəfləri səfərbər etmək əzmindədir. Buraya, xüsusilə də ən həssas qrupların – 1 milyon məcburi köçkün (məcburi köçkün) və qaçqınların ehtiyaclarına diqqət yetirir.

Diqqətin ilk sahələri. Artıq Zəngilan rayonunda ilk ağıllı kəndin təməli qoyulub. O, beş komponent üzərində cəmlənib:

- mənzil,
- istehsal,
- sosial xidmətlər,
- “ağıllı kənd təsərrüfatı”
- alternativ enerji.

Bundan başqa, BMT-nin 2020-ci il məlumatlarına görə, 2030-cu ilə qədər Azərbaycan əhalisinin 600 minə qədər artacağı proqnozlaşdırılır.

Böyük iqtisadi və sosial layihələrə əsaslanan uzaqgörən şəhərsalma, müharibə şəraitində olan Qarabağı irəli aparacaq.

Azərbaycanın Qarabağda dairəvi iqtisadiyyata keçidi sürətləndirmək məqsədi dayanıqlı şəhərlər və icmalar, məsuliyyətli istehlak, istehsal və iqlim tədbirləri kimi bir sıra “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri”nə müraciət edir.

Münaqişədən sonrakı mühitdə reabilitasiya mürəkkəb, vaxt aparan və kapital tutumlu olduğundan, Bakı rəsmi prosesə yaxşı idarəetmənin qurulması ilə başlayıb.

Əsas dövlət qurumlarının işini sinxronlaşdıran və Qarabağın inkişaf strategiyasını tərtib etmək tapşırılan koordinasiya qərargahı işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi, humanitar, təşkilati və digər təxirəsalınmaz məsələlərin həlli üçün Azərbaycan prezidenti tərəfindən yaradılıb.

Bundan əlavə, Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi olan Şuşada “Prezidentin Xüsusi Nümayəndələr İnstitutu”nu yaradılıb.

Digər yeni yaradılmış bölmə - Qarabağın Dirçəliş Fondu Azərbaycan ərazilərində bərpa və yenidənqurma işlərinə maliyyə dəstəyi verəcək.

Yeni yaradılmış qurum - Azərbaycanın Ərazilərin Təmizlənməsi Agentliyi minalanmış ərazilərin xəritəsinin olmamasına baxmayaraq, Ermənistan tərəfi onları təqdim etmədiyi üçün işə başlayıb.

Müzəffər ordumuzun qürurverici qələbəsiylə yekunlaşmış, vətən uğrunda gerçəkləşdirilən ikinci Qarabağın işğaldan azad olunmasıyla birgə olaraq, erməni vandallarının reallaşdırdığı işğalçı prosesləri nəticəsində regionun infrastrukturunu tamamilə darmadağın edilmişdi. Qarabağ regionun inkişafına zəmin yaradacaq amil infrastrukturlarla yanaşı, ərazinin yenidən qurulması yönündə əsaslı tədbirlər gerçəkləşdirilmişdir. Dövlətin bu yöndə reallaşdırdığı məqsədli proseslərə aşağıdakı sadalananlar aiddir:

- Regionda icra olunan yenidən qurma tədbirlərinin həm qənaətli, həm də, yüksək səviyyədə icrası;
- Dövrün tələblərini cavablandıran inkişafyönümlü modelin hazırlanması;
- İşğaldan azad olunan ərazilərin daha yüksək səviyyəli tələblərə cavab verməsi;
- Öndə olan texnoloji tələblərə cavab.

Gündəlikdəki mənbələr. Neftlə zəngin Azərbaycan Qarabağda yaşıl enerjinin inkişafına sadıqdır. Azərbaycanın ildə təxminən 2,56 milyard m³ (bcm) su təşkil edən daxili su ehtiyatlarının dördüdə biri Qarabağdan qaynaqlanır.

Qarabağın günəş enerjisi potensialı 3000-4000 meqavat, külək enerjisi potensialı isə 300-500 meqavat qiymətləndirilir.

İranla birgə tikilən “Xudafərin” və “Qız qalası” su elektrik stansiyaları 280 MVt enerji istehsal edəcək, Kəlbəcər-Laçın ərazisində planlaşdırılan su elektrik stansiyaları isə 120 MVt enerji verəcək və bu da regionun yaşıl mənbələrdən istifadə etməsinə imkan verəcək. regionun ilkin enerji ehtiyacını tam ödəyir.

Burada əsas məqam təkəcə yaşıl mənbələrdən enerji yaratmaq deyil, həm də enerjinin ötürülməsi, paylanması və istehlakında ən səmərəli və ən ağıllı sistemlərdən istifadə etməkdir.

Hökumətin Azərbaycanın yaşıl ərazi elan etdiyi Qarabağda ətraf mühitin mühafizəsinin artırılmasına diqqət yetirməsi ölkənin global iqlim dəyişikliyi çağırışlarına ən tutarlı cavabıdır.

Meşələşdirmə səyləri. İşğal zamanı meşələrin kütləvi qırılması nəticəsində ümumi meşə sahəsi 174 min hektara qədər azaldılıb, baxmayaraq ki, işğaldan əvvəl ümumi meşə ehtiyatları 228 min hektar təşkil edirdi.

Azərbaycan artıq Qarabağ meşəlik ərazilərində meşəbərpa işlərinə başlayıb və bununla bağlı tədbirlər planına Bəsitçay və Qaragöl dövlət qoruqları, həmçinin Laçın, Qubadlı, Arazboyu və Daşaltı dövlət təbiət qoruqları daxildir.

Ətraf mühitin əsas komponentləri olan meşələr ölkənin iqlim dəyişikliyinə, səhrələşmənin, biomüxtəlifliyin pisləşməsinin və atmosferdəki qazların balansının pozulmasının azaldılması səylərinə əvəzsiz töhfə verəcək, eyni zamanda Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verəcək.

Qarabağın yenidən qurulmasına dövlət və qeyri-dövlət investisiyalarının cəlb edilməsi dayanıqlı iqtisadi artım üçün zəmin yaradır.

2021-ci ildə Qarabağa 1,3 milyard ABŞ dolları (10,61 milyard TL) dövlət investisiyası potensial qeyri-neft ümumi daxili məhsulunu (ÜDM) yüksəldəcək. Nəticədə, yeni əsas vəsaitlər - yollar, elektrik enerjisi, qaz və digər infrastruktur obyektləri iqtisadiyyatda artıma, eləcə də gələcəkdə potensial artıma təkan verəcək.

Qarabağa dövlət sərmayəsi qeyri-dövlət investisiyaları üçün zəmin yaradan katalizator olacaq. Qarabağın yenidən qurulması üçün Türkiyə, İtaliya, İngiltərə, Pakistan və İsraildən investisiya axını artıq davam edir.

Qarabağın mədənçixarma, metallurgiya, kreativ sənaye, qida sənayesi, trikotaj, turizm, kənd təsərrüfatı və yaşıl enerji sahələrində görkəmli inkişaf potensialı var.

Tarixən Şuşa musiqi və mədəniyyəti təmsil etmişdir ki, bu da ona bütün Qafqazda yaradıcı sənaye meyillərini yaratmağa və ötürməyə imkan vermişdir. Məhz buna görə də Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtlarından biri elan edilib və şəhərin 2022-ci ildə türk dünyasının, yaxın gələcəkdə isə İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı kimi fəaliyyət göstərəcəyi gözlənilir.

“Solow modeli”nin təklif etdiyi kimi, Qarabağa kapital qoyuluşu daha çox əlavə dəyər yaradacaq, çünki bu, Almaniya və Yaponiya kimi sabit dövlət səviyyəsinə çatmaq üçün sıfırdan başlayaraq uzun məsafə qət etməkdədir. İ

Standard&Poor (S&P) bu yaxınlarda Azərbaycanın uzunmüddətli xarici və yerli valyutada suveren kredit reytinglərini “BB+/B” olaraq təsdiq edərək, proqnozu “mənfi”dən “stabil”ə yüksəldib.

Agentlik bu qərarı Qarabağın işğaldan azad edilməsi və atəşkəs sazişinin imzalanmasından sonra maliyyə sektorunda təhlükəsizlik risklərinin azalması və tədiyyə balansı riskinin azalması ilə əsaslandırır.

Qarabağın yenidən qurulmasının çoxşaxəli xarakterini nəzərə alaraq, biz digər xalqların təcrübəsinə əsaslanaraq müxtəlif qurumlardan maliyyə dəstəyinə müraciət edə bilərik.

Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) münaqişədən sonrakı ölkələrdə iqtisadi artım və yoxsulluğun azaldılması proqramlarına diqqət yetirir, Dünya Bankı isə infrastruktur layihələrinə, təhsil və səhiyyə müəssisələrinin bərpasına diqqət yetirir.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) nəqliyyat, bank sektoru və kiçik biznesə maliyyə dəstəyi göstərir. Asiya İnkişaf Bankı (AİB) məcburi köçkünlərin doğma şəhərlərə qayıtması, münaqişədən sonrakı bölgələrdə sağlamlıq problemlərinin həlli və yoxsulluqla mübarizə proqramları üçün əsas maliyyə mənbəyi kimi xidmət edə bilər (Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi, 2020: s. 4).

Bütün bölgə üçün üstünlüklər. Bundan başqa, Qarabağ münaqişəsinin həlli regional iqtisadi-ticarət əlaqələrinin canlanmasına, nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin canlanmasına yol açır.

Regionda iqtisadi fəallığın artması Cənubi Qafqaz ölkələri ilə yanaşı, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəhlizlərinin inkişafında maraqlı olan bütün maraqlı tərəflərin maraqlarına xidmət edir.

Xüsusilə, Ermənistan və Azərbaycan arasında bu yaxınlarda imzalanmış sazişə əsasən, Avropa İpək Yolu, Çinin Kəmər və Yol Təşəbbüsü (BRI), Türkiyənin Orta

Dəhliz layihəsi və Azərbaycanın nəqliyyat və logistika imkanları Naxçıvan dəhlizində bir-birini tamamlamağa xidmət edəcək.

Naxçıvan dəhlizi Azərbaycanın dənizə çıxışı olmayan anklavı olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının təcridinə son qoyacaq və eyni zamanda Avrasiya əlaqələrini gücləndirəcək.

Azərbaycan regionun istifadə olunmamış potensialına əsaslanaraq Qarabağı inkişaf, sülh və təhlükəsizlik platformasına çevirir.

Dünyada tolerantlıq və multikulturalizmin ən yaxşı modellərindən birinə təşəbbüs göstərən Azərbaycan, həmçinin son müharibənin dağıntılarından və işğal altındakı bölgənin etinasızlığından sonra Qarabağın xristian və müsəlman irsinin yenidən qurulması planlarını açıqlayıb.

Bərpa prosesində atılan ilk addımlar yolların və magistral yolların tikintisi olmuşdur. Müharibə illərində başlanmış ilk nəqliyyat layihəsi Qarabağın Şimal-Şərq istiqamətində Tərtər şəhərini Suqovuşan və Talış kəndləri ilə birləşdirən yolların yenidən qurulması olmuşdur. Avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 28,5 km-dir və bu magistralların yenidən qurulmasının birinci mərhələsi artıq başa çatıb. Növbəti mərhələdə Naftalan şəhərindən Talış kəndinə 22 km uzunluğunda avtomobil yollarının bərpası da nəzərdə tutulub (Bağirov. O, 2021: s. 4).

Digər mühüm nəqliyyat layihəsi uzunluğu 101,5 km olan və paytaxt Bakıdan Şuşaya olan məsafəni təxminən 363 km-ə qədər azaldan Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yoludur. Tikinti üçün ilkin olaraq 29,4 milyon ABŞ dolları ayrılıb və bu magistralların 2021-ci ilin sonu və ya 2022-ci ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulur. Füzuli ilə Şuşanı birləşdirən bu yolun son hissəsi Azərbaycan üçün simvolik məna kəsb edir ki, yol istifadə olunan ərazidən keçir. Azərbaycan əsgərləri tərəfindən Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərinin azad edilməsi. Ona görə də Prezident İlham Əliyev onu “Qələbəyə aparın yol” adlandırdı.

Qarabağın cənub hissəsində Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu ilə yanaşı, Azərbaycan Horadiz-Zəngilan-Qubadlı-Laçın yolunun tikintisini planlaşdırır. Həmçinin Horadizin Füzuli və Şuşa ilə dəmir yolu ilə birləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Hazırda bu layihə planlaşdırma mərhələsindədir və bu dəmir

yolunun tikintisinə 2021-ci ildə başlandı. Digər dəmir yolu layihələrinə Yevlax-Xankəndi dəmir yolunun bir hissəsi olan Bərdə-Ağdam dəmir yolu (104 km) daxildir. Artıq Bərdədən Ağdama qədər olan 45 kilometrlik hissənin tikintisinə başlanılıb və ilkin olaraq 2,94 milyon dollar ayrılıb. Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xətti də bərpa olunacaq. Bu yol Zəngəzur dəhlizinin əsas komponentlərindən biridir.

Qarabağın şimal hissəsində Azərbaycan Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yolu layihəsi üzərində işləyir. Uzunluğu təqribən 190 km olan bu avtomobil yolu Murovdağ silsiləsindən keçərək İstisu kurort ərazisinə qədər uzanacaq. Bəzi yerlərdə magistralın hündürlüyü 3500 metrə çatacaq. Odur ki, qışda mümkün nəqliyyat çətinliklərinin qarşısını almaq üçün ümumi uzunluğu 10-12 km olan bir neçə tunelin tikintisi nəzərdə tutulur. Bu magistral həm də Laçın rayonuna qədər uzanacaq. Qeyd olunan bütün nəqliyyat layihələri həm şimal, həm də cənub istiqamətindən Kəlbəcər və Laçın rayonlarına çatmaq üçün lazımi infrastruktur yaradacaq.

Azərbaycan hökuməti avtomobil və dəmir yolları ilə yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 3 hava limanı tikməyi də planlaşdırır. İlk hava limanı layihəsi yanvarın 14-də təməli qoyulan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanıdır. Hava limanının uçuş-ənmə zolağının uzunluğu 2800 metrdir və bu il istifadəyə veriləcək. Yeni hava limanı əcnəbi qonaqların və turistlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərə, xüsusilə Şuşaya səfərini asanlaşdıracaq. Füzuli-Şuşa avtomobil yolu Füzuli hava limanına birləşdiriləcək ki, bu da xarici qonaqların Şuşaya gediş-gəlişini asanlaşdıracaq. Laçın və Zəngilan rayonlarında da digər hava limanlarının tikintisi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın bərpa prosesində əsas məqsədlərindən biri işğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji təhlükəsizliyini təmin etmək və “Yaşıl enerji zonası” yaratmaqdır. Beləliklə, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə üstünlük veriləcək. Azad edilmiş ərazilərin 4000 MVt-dan çox günəş və 500 MVt-a qədər külək enerjisi potensialına malik olduğu təxmin edilir. Artıq yaşıl enerji zonasının yaradılması prosesinə başlanılıb və Azərbaycanın Energetika Nazirliyi beynəlxalq maliyyə institutları ilə görüşlər keçirib. Görüşlərdə bərpa olunan enerji mənbələri üzrə hərəqlərin təşkili və özəl investisiyaların cəlb edilməsi imkanları müzakirə olunub.

Şəkil 3: Ağillı şəhər layihəsi

Mənbə: <https://telejurnal.az/qarabag-smart-regiona-cevrilecek/>

Yaşıl enerji layihələrinin müzakirəsi ilə yanaşı, digər enerji layihələri də artıq başlayıb. Hazırda Şuşaya iki elektrik xətti çəkilir. Hökumət binalarını elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçün “Qarabağda Azərişiq” layihəsi həyata keçirilir. Erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış su elektrik stansiyalarının (SES) bərpası istiqamətində də işlər davam etdirilir. Laçın rayonunda 8 meqavat gücündə Güləbird SES artıq istismara verilib. Suqovuşanda iki SES, Cəbrayılada Xudafərin və Qız qalası, Füzulidə Şükürbəyli SES-lərində də bərpa və yenidənqurma işləri davam etdirilir. Həmçinin, ARDNŞ işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ümumi uzunluğu 416 kilometr olan qaz kəmərlərinin tikintisini planlaşdırır.

Şəhərsəlmada texnologiyaya əsaslanan yanaşmadan da istifadə olunacaq. “Ağillı şəhər” və “ağillı kənd” konsepsiyaları əsasında işğaldan azad edilmiş ərazilərdə şəhər və kəndlər yenidən qurulacaq. Bu, azad edilmiş ərazilərdə dünyanın ən qabaqcıl texnologiyalarının tətbiqinə imkan verəcək. “Ağillı şəhərlər”in yaradılması bələdiyyələr arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqə, dövlət xidmətlərinin yüksək keyfiyyəti və vətəndaşların rifahı yaradacaq. İlk ağillı kənd Zəngilan

rayonunun Ağalı kəndində yaradılacaq. Kənddə 200 evin tikintisi nəzərdə tutulub və kəndin enerji təminatı yalnız alternativ enerji mənbələri hesabına təmin ediləcək.

Bütün bu bərpa layihələri onu göstərir ki, Azərbaycan işğaldan azad edilmiş əraziləri regionun ən inkişaf etmiş ərazilərindən birinə çevirmək niyyətindədir. Yaşıl enerji zonasının və ağıllı kəndlərin yaradılması davamlı iqtisadi inkişaf üçün əsaslı imkanlar yaradacaq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəqliyyat əlaqələrinin bərpası və hava limanlarının salınması ticarət əlaqələrinə təkan verəcək və turizm imkanlarından tam istifadə üçün əlverişli şərait yaradacaq. Nəticədə Azərbaycan itirilmiş imkan və resurslardan istifadə edərək işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatdakı payını işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırıa biləcək. İqtisadi inkişaf öz növbəsində 10 noyabr razılaşmasının tam icrasını, o cümlədən Ermənistan qoşunlarının Azərbaycan ərazilərindən tam çıxarılmasını nəzərdə tutan davamlı sülhün və Ermənistan və Azərbaycan arasında gələcək barışıq üçün açıq perspektivlərin qorunmasına töhfə verəcək”.

Münaqişədən sonra meydana gələn iqtisadi itkilərin nəzərə alınmasına dair prioritet addımlar atılmışdır. Bu barədə nəzərdə tutulan tədbirlər kompleks şəkildə aparılmışdır. Bunun üçün nəzərdə tutulan prioritet addımlara aşağıdakılar daxildir:

- İşğaldan azad olunan ərazilərin minalardan təmizlənməsi;
- Bölgədə elektrik enerjisi ilə təminat
- Təhlükə törədəcək yolların birləşdirməsi;
- Əhalinin içməli su və bununla yanaşı, tibb məntəqələrinin yaradılması;
- Müharibə zamanı ziyan görmüş yaşayış massivlərinin yenidən qurulması;
- Bölgədə hava limanları və digər səyahət xarakterli infrastrukturların bərpası;

Qarabağ regionu əsrarəngiz təbiətinə və zəngin təbii resurslarına görə yerli investorlarla yanaşı, eyni zamanda, xarici şirkətlərdə kapital qoyuluşları üçün əlverişli zəmin yaradır. Regionun yenidən qurulması və əlverişli bir bölgəyə çevrilməsi üçün bu addımların atılması başlıca prioritetlərdəndir. Aşağıdakı cədvəldə göstərilən sahələrə maliyyə kapitalı qoymaq əlverişli olar.

Cədvəl 3: Maliyyə investisiyaların qoyuluşu

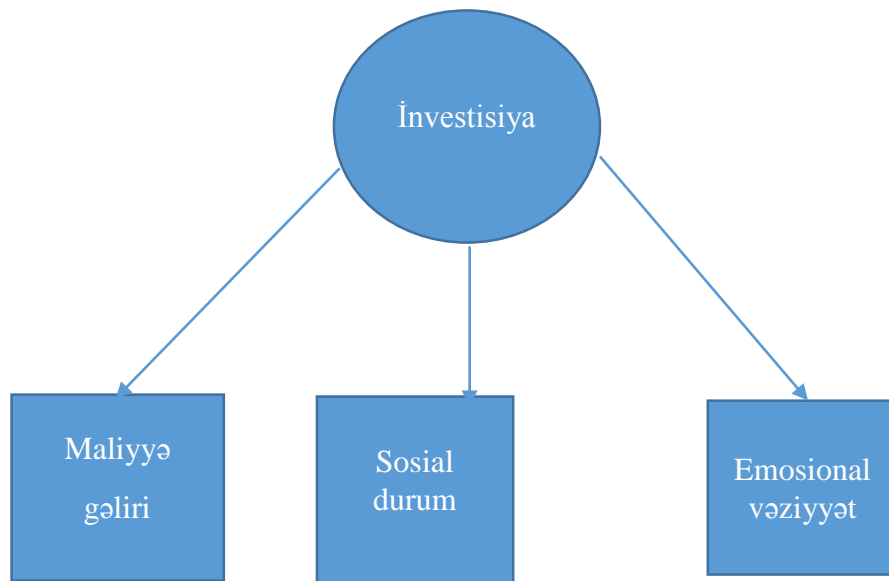
Sahələr	Minalardan Təmizlənmə	Kritik Yol Xəttlərinin Bərpası	Ev/mənzil, İçməli Su, Sanitariya və İrriqasiya	Təhsil, Səhiyyə və Telekommunikasiya	Kiçik və Orta Biznes, Ev təsərrüfatı, Bank və Turizm	Dağ-mədən sənayesi, Kənd Təsərrüfatı inkişafı, Enerji proyektləri
Maliyyə Resursları						
ANAMA	+					
Beynəlxalq Etimad Fondu	+					
USAID	+		+		+	
Halo Trust	+		+			
Dünya Bankı		+			+	+
İslam İnkişaf Bankı		+			+	
Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası					+	+
Asiya İnkişaf Fondu		+			+	
ARDNF		+		+		+
UNDP		+	+	+	+	
Qırmızı Xaç Cəmiyyəti			+		+	
Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı			+		+	
Beynəlxalq Telekomunikasiya Birliyi				+		
UNCTAD				+		
QHT				+		
European Comission				+		
Diaspora				+		
Transmilli Korporasiyalar (TMK)						
Vençur Kapital					+	
Kraudfəndinq					+	
Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığı		+	+			+
Birbaşa Xarici İnvestisiyalar (BXİ)			+		+	+

Mənbə: Satıcı. A “İşğaldan azad olunmuş ərazilərin post-konflikt dövründə bərpa prosesi”: 2021. s. 3.

Müharibədən sonra işğaldan azad olunmuş regionlara investiyaların cəlbi ilə yetərli dərəcədə çətinliklər mövcuddur. Bu prosesin inrasında investisiyaların qoyuluşuyla eyni dərəcədə olaraq, məlumatın varlığı düz mütənasiblik təşkil edir. Yəni, regiondakı ərazilərlə bağlı məlumatlılıq dərəcəsi nə qədər geniş olarsa, bölgəyə investisiya qoyuluşuda, bir o qədər çox olar. Müharibədən sonrakı ilkin mərhələ dövründə məlumatlılıq dərəcəsi az olduğu üçün diaspor nümayəndələrinin olduğu ölkələr üzrə məlumatlar yetərli dərəcədə geniş formada regionda biznes qurmaq istəyən investirlərə kapital qoyuluşlarının cəlbində əhəmiyyətli formada təsir göstərmiş olacaqdır.

Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, müharibədən sonrakı dövrdə İnvestiya qoyuluşu zəmnində diasporanın investisiya cəlbi üçün 3 tədbir qrupları ayrılmışdır. Aşağıdakı Sxemdə qeyd olunduğu formada bu ayrılmalar maliyyə gəliri, sosial durum ilə eyni zəmində, həm də, emosional əlaqələrin də, istifadəsində mümkün sayılmaqdadır.

Sxem 1: İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə investisiya prosesləri

Mənbə: Satıcı. A “İşğaldan azad olunmuş ərazilərin post-konflikt dövründə bərpa prosesi”: 2021. s. 5.

Sxemdə qeyd olunduğu kimi proseslər maliyyə gəliri, sosial durum və emosional vəziyyətlə əlaqədar olaraq, bölgəyə investisiyaların cəlbini mümkün qılmaqdadır.

- Maliyyə gəliri – Bölgəyə qoyulacaq olan investisiyalardan əldə olumacaq gəlirləri əhatə edir;
- Sosial durum – Investisiyaların cəlbi ilə inestora veriləcək olan sosial drumla əlaqələndirilir. Bu faktor da, özlüyündə, əlavə təşəbbüslər doğurur.
- Emosional vəziyyət – daha çox milli azlıqların konflikt zamanında cəlb olunacaq investisiyalar ilə investorların dəyərlərlə yanaşı, ölkəyə verdiyi yöhə ilə mənəvi rahatlıq almasından meydana gələn yaradılan investiya vəziyyətidir.

Xarici kapital qoyuluşları: İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra, regionda texnoloji sahə ilə əlaqədar sərmayə qoyuluşlarını və vençur kapitalının artırmaq üsulu ilə regionda investisiya həcmi böyütmək mümkündür. Reallaşdırılmış bu proses, regionda kiçik və orta sahibkarlığın yaranmasına və inkişaf etməsinə böyük zəmin yaradacaqdır. Dünya çərçivəsində bu prosesi reallaşdıran ölkələrə Yaponiya və Tayvan daxildir. Bu ölkələr vençur kapitalı ilə dünya bazarında özlərini doğrultmuşlar.

Regionun iqtisadi inkişafında və yenidən bərpasında dövlət və özəl sektorların birgə əməkdaşlığı böyükəhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Regionun yenidən bərpası, iqtisadi inkişafında və dünyaya tanınmasında özəl şirkətlərin sərmayə qoyuluşları və icra olunacaq layihələrə çəkilən xərclər bölüşdürüldüyü zaman, dövlət büdcəsindən xərclərin sayı azalacaq, bununla yanaşı, eyni zamanda, regionda investisiya qoyuluşlarında da, artımlar olacaqdır.

Nəticə etibarı ilə, müharibədən sonra, regiona qoyulacaq investisiya və sərmayələrin köklü formada tədiqiq başlıca amillərdən olmalıdır. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı yurd-yuvasından didərgin düşmüş vətəndaşlarımızın yaşanı üçün nəzərdə tutulan sahələrə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bununla yanaşı, regionda davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün iqtisadi model yaradılmalıdır. Yekunda, Yuxarı Qarabağa daxil olan Kəlbəcər-Laçın bölgələrinin potensial imkanlarından düzgün istifadə edilməlidir.

FƏSİL III. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ XIRDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ KREDİTLƏŞMƏNİN TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1 İşğaldan azad olmuş ərazilərdə xırda sahibkarlığın inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi

Kiçik biznes (KS) iqtisadi inkişaf və sosial rifahın yaxşılaşdırılması amillərindən biridir. O, ümumi daxili məhsulun artımına, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, orta təbəqənin formalaşmasına, işsizliyin azalmasına və s. ilə reallaşır. Lakin Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin 60%-ə qədərini KS təmin edirsə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bu rəqəm cəmi sıfırdır. Bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz sektoru kimi sahibkarlıq özünü qabarıq şəkildə ifadə edən regional istiqamətə malikdir, çünki kiçik biznes müəssisələri öz fəaliyyətlərini ilk növbədə yerli bazarların tələbatına, yerli tələbatın tutumuna və strukturuna, öz səlahiyyətləri daxilində yerli hakimiyyət orqanlarına əsaslanaraq, biznes mühitini formalaşdırır və planlaşdırırlar. Aydındır ki, kiçik sahibkarlıq regional səviyyənin inkişafı amili olmalı, regionun iqtisadi inkişafına təsir göstərməlidir (Stiglitz. J. E., Andrew. W, 1981: 393-410) İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə rayonların iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlığın inkişafı problemləri şəhərlərin xüsusiyyətləri, regional iqtisadi inkişafın strateji əsas amilləri ilə kiçik sahibkarlığın inkişafı aspektində nəzərdən keçirilir, böhran şəraitində kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi idarəetməyə uyğunlaşdırılması, dövlət maliyyə dəstəyinin müxtəlif formalarında kiçik sahibkarlığın inkişafı nəzərdə tutulur. Sahibkarlıq fəaliyyəti əsasında rayonun iqtisadi yüksəlişi də araşdırılır. Bununla belə, bu işlərdə ən çox kiçik biznesin inkişafına regional hakimiyyət orqanları tərəfindən dəstək vasitələri öyrənilir. Kiçik biznesin regionun inkişafına təsiri, bir qayda olaraq, diqqətdən kənar qalır. Buna görə də kiçik biznesin inkişafının rolu və qiymətləndirilməsinin məqsədi azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafına təsir göstərir. Kiçik müəssisələrin fəaliyyəti adətən regional səviyyədə nəzərdən keçirilir, çünki KS tez-tez yerli bazarın resurslarından istifadə edir və məhsullarını, əsasən, yerləşdikləri ərazidə satır. Kiçik

biznesin yerli əmək bazarına yönəldilməsi onu regionda mövcud olan sosial-iqtisadi şəraitlə sıx əlaqələndirir. KS-nin rəsmi və ya ümumi qəbul edilmiş tərfi yoxdur. İşçilərin sayından, illik balansdan və dövriyyədən asılı olaraq Azərbaycan tərfi az-çox tanınır (Cədvəl 4).

Cədvəl 4: Kiçik müəssisələrin növü

Müəssisə növü	İşçilərin sayı		İllik dövriyyə, milyon azn		İllik balans, milyon azn
Çox kiçik biznes	< 10	və	≤ 2	və ya	≤ 2
Kiçik biznes	< 50	və	≤ 10	və ya	≤ 10

Mənbə: www.e-qanun.az

Bununla belə, müəyyən edilmiş kateqoriyaya aid olmayan digər şirkətlər kapitalın 25% -dən çoxuna sahibdirsə, müəssisələr KS hesab edilmir. Bir qayda olaraq, hesab olunur ki, kiçik müəssisədə 50 nəfərdən az işçi çalışmalıdır, baxmayaraq ki, bəzi ölkələrdə bu rəqəm azdır. Bəzi ölkələrdə sənaye müəssisələri və xidmət yönümlü şirkətlər üçün şərtlər fərqlidir. Bu halda xidmət müəssisələri sənaye müəssisələrindən daha kiçik olur. Bəzi ölkələrdə muxtar Kiçik Müəssisələr ilə iri müəssisə və ya sənaye qrupu ilə əlaqəli olanlar arasında fərq var, yaxud da, Kiçik Müəssisələr idarəetmə strukturuna görə fərqləndirilir (məsələn, sahibkar şəxsən müəssisənin işi ilə məşğul olur, burada, firma və ya müəssisə ailə biznesidir). Nəhayət, KS-nin statistik tərfi çox vaxt iqtisadi siyasətin aparılması üçün hazırlanmış təriflərdən fərqlənir. Məsələn, 60 nəfərlik işçi heyəti olan şirkət statistik məqsədlər üçün KS ilə əlaqəli olmasa da, sosial KS dəstək proqramlarında iştirak etmək hüququna malik ola bilər. Kiçik Biznesin əsas xüsusiyyəti “kiçikdir” o mənada ki, müəssisə bazarda və ya sənaye sektorunda ən böyük firmaların 10 və ya 20 faizinə aid deyil. Azərbaycanda qanunvericilikdə bu məsələ işğaldan azad edilmiş ərazilərin Kommersiya Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Kiçik sahibkarlığın subyektləri hesabat dövrü (təqvim ili) üçün işçilərin orta sayı 50 nəfərdən çox olmayan və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada fərdi sahibkar kimi qeydiyyatda alınmış fiziki şəxslərdir. Onların hər hansı fəaliyyətdən əldə edilən gəliri Azərbaycan Milli Bankının orta illik məzənnəsi ilə müəyyən edilən 10 milyon

manat ekvivalentindən artıq olmadıqda, hüquqi şəxslər hesabat dövrü (təqvim ili) üzrə işçilərin orta sayı 50 nəfərdən çox olmayan və hər hansı fəaliyyətdən illik gəliri 10 milyon manat ekvivalentindən çox olmayan istənilən təşkilati və mülkiyyət formalı təsərrüfat subyektləri kimi, Azərbaycan Milli Bankının orta illik məzənnəsi ilə müəyyən edilir (Cədvəl 5).

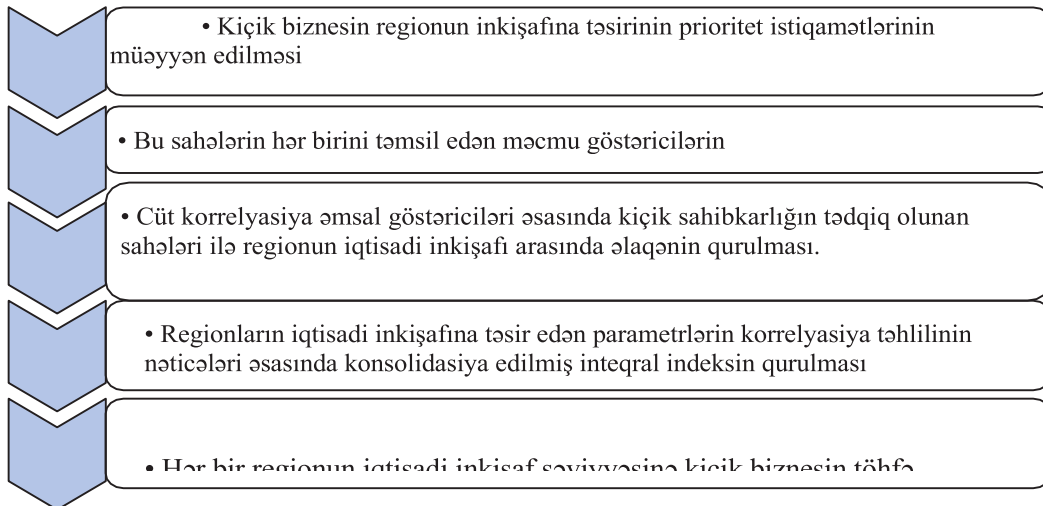
Cədvəl 5: Kiçik biznesin əsas meyarları

	KB	
	Micro	Kiçik
İşçilərin sayı	≤ 10 persons	≤ 50 işçi
İllik gəlir	≤ 2 million euros	≤ 10 milyon

Mənbə: www.tax-gov.az

Kiçik biznes müəyyən meyarlara cavab verən biznesin təşkilati formasıdır. Bu forma hüquqi cəhətdən təşkil edilmişdir və sahibkarlığın xarakterik xüsusiyyəti innovativ prinsiplərdir. Hazırda kiçik biznes müəssisələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarları—regionun iqtisadi inkişafının amillərindən biri kimi sahibkarlığın inkişafının artım tempinin artırılması, cəmiyyətin maddi və sosial itkilərinin minimuma endirilməsi, ÜDM-in formalaşmasında kiçik biznesin payının artırılması, işçilərin sosial müdafiəsi səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. kimi KS inkişafının təsirinin metodologiyası formasında gerçəkləşir (Şəkil 4).

Şəkil 4: KB inkişaf meyarları

Mənbə: www.vergiler.az

Bu metodologiyanın birinci mərhələsində regional səviyyədə biz müvafiq əraziyə yüksək təsir göstərən kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin prioritet

sahələrini qeyd edirik. Bu cür yanaşmalar ərazinin inkişafının xüsusiyyətlərindən və xidmətlərə müxtəlif yanaşmaların təhlükəsizlik səviyyəsindən asılı olaraq hər bir özünüidarə tərəfindən fərdi olaraq müəyyən edilə bilər. İkinci mərhələdə, regional inkişafa KS təsirini kəmiyyətə qiymətləndirmək üçün bu yanaşmaların hər birini təmsil edən bütün indekslər kompleksini seçmək lazımdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Dövlət Statistika Xidməti bu və ya digər şəkildə bu hadisəni xarakterizə edən və nəticə və ya faktorial əlamət kimi istifadə oluna bilən bir sıra statistik göstəricilər təqdim edir. Dövlət statistikasının materiallarının məntiqi təhlili ilə hər bir prioritet istiqamət üzrə regionda kiçik sahibkarlığın inkişafını xarakterizə edən aşağıdakı parametrlər seçilmişdir:

1. Ərazinin sahə strukturu – təmərküzləşmə faktoru; regionda KS-də işləyən vahidə düşən kiçik müəssisələrin sayı, rayon müəssisələrinin ümumi dövriyyəsində KS-nin dövriyyəsinin payı.

2. Yerli büdcə – adambaşına düşən yerli büdcə gəlirləri, KS tərəfindən dövlət vəsaiti hesabına işlərin/xidmətlərin görülməsinin ərazilər üzrə belə sifarişlərin ümumi sayına nisbəti.

3. Ərazinin innovativ potensialı – KS-nin ümumi sayında innovasiyalardan istifadə edən KS-nin payı.

4. Ərazinin infrastrukturunu – ərazinin subyektlərinə xidmət göstərən KS-nin KS-nin ümumi sayında xüsusi çəkisi; yolların tikintisi və təmiri və ərazinin abadlaşdırılması ilə məşğul olan sahibkarların sahibkarların ümumi sayında xüsusi çəkisi.

5. Ərazinin cəlbediciliyi – KS-nin ixrac etdiyi (idxal etdiyi) mal və xidmətlərin rayonun xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmində xüsusi çəkisi; regiona qoyulan investisiyaların ümumi həcmində KS-yə qoyulan investisiyaların payı.

6. Regionun siyasəti – rayonun siyasi həyatında iştirak edən müəssisələrin ümumi sayında KS-nin payı, regional kiçik sahibkarlığa dəstək infrastrukturunda KS subyektlərinin ictimai birliklərinin payı.

7. Regionun ekologiyası – ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətində iştirak edən KS-nin müəssisələrin ümumi sayındakı payı. Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərində KS-nin maliyyələşdirilməsinin məbləği.

8. Rayon əhalisinin həyat səviyyəsi – KS-də məşğul olanların rayonun məşğul əhalisinin ümumi sayında xüsusi çəkisi, KS əməkdaşının orta aylıq əmək haqqı rayon üzrə orta aylıq əmək haqqı ilə müqayisədə; muzzdlu KS işçilərinin rayon üzrə işçilərin ümumi sayına nisbəti.

KS-nin tədqiq edilən təsir sahələri ilə regionun iqtisadi inkişafı arasında əlaqəni müəyyən etmək üçün kiçik biznesin fəaliyyətini və iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin cüt korrelyasiya əmsalını hesablamaq lazımdır (Turner.M, Alyssa S., L., Ann. Sch., Robin. V., Patrick D. W, 2006). KS-nin regionun iqtisadi inkişaf səviyyəsinə verdiyi töhfənin dərəcəsini qiymətləndirmək üçün regionların iqtisadi inkişafına təsir göstərən parametrlərin korrelyasiya təhlilinin nəticələrinə əsasən konsolidasiya edilmiş inteqral indeksi qurmaq lazımdır (dördüncü mərhələ). KS-nin regionun iqtisadi inkişafına təsirinin inteqral göstəricisinin hesablanması bir neçə ardıcıl mərhələnin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

Regionların iqtisadi inkişafına onların xüsusi orta qiymətinə təsir edən parametrlərin normallaşdırılması:

$$P_{ir} = x_{ir}/x_{i0}$$

burada, P_{ir} – normallaşma əmsalı; x_{ir} – r-ci region üçün i-ci parametrin qiyməti; x_{i0} – bütövlükdə ölkə üzrə i-ci parametrin qiyməti. 2. Orta həndəsi normallaşdırılmış parametrlər kimi regionun iqtisadi inkişafına KS təsirinin inteqral indeksinin hesablanması:

$$D_R = \left(\leftarrow \prod_{i=1}^n P_{ir} \right)$$

burada D_R – SB-nin inkişaf səviyyəsinin r-ci regionun iqtisadi inkişafına təsirinin ayrılmaz göstəricisi; n – normallaşdırılmış əmsalların sayı.

Təqdim olunan inteqral indeks, səviyyəsi müəyyən bir intervalla məhdudlaşdırılmayan ölçüsüz bir dəyərdir. Bunun səbəbi indeksin nisbi göstəricilər

əsasında hesablanmasıdır ki, onun dəyəri müəyyən orta səviyyənin dəyərindən dəfələrlə artıq və ya ondan dəfələrlə kiçik ola bilər. İnteqral göstəricinin dəyəri nə qədər böyükdürsə, KS-nin inkişafının regionun iqtisadi inkişafına təsir səviyyəsi bir o qədər böyük olar.

Beləliklə, selektiv nisbi göstəricilərin köməyi ilə aparılan KS-nin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi azad bölgədə hər biri üçün ayrı-ayrılıqda iqtisadi inkişaf səviyyəsinə KS töhfəsinin dərəcəsini - beşinci mərhələni xarakterizə edəcəkdir.

Empirik tədqiqat bazası Azərbaycan Dövlət Statistika Xidmətinin Azərbaycanın azad edilmiş rayonlarında kiçik biznesin inkişafını və iqtisadi inkişafını xarakterizə edən statistik materialları ilə təqdim edilmişdir.

Korrelyasiya təhlili nəticəsində qurtuluş bölgəsinin iqtisadi inkişafına təsir edən əsas göstəricilər kimi inteqral göstəricinin hesablanması üçün seçilmişdir:

- azad bölgədə KS-də işləyən vahidə düşən kiçik müəssisələrin sayı;
- azad rayonda satılan məhsulların ümumi həcmində kiçik sahibkarlığın məhsul satışının payı;
- kiçik sahibkarlıq subyekti tərəfindən dövlət vəsaiti hesabına görülən işlərin/xidmətlərin azad edilmə bölgəsində belə sifarişlərin ümumi sayına nisbəti;
- kiçik biznesin azad regional dəstəyinin infrastrukturunda KS qurumlarının qeyri-hökumət birliklərinin payı;
- KS-də işləyənlərin azad edilmiş bölgənin məşğul əhalisinin ümumi sayındakı payı;
- KS işçisinin azad edilmə bölgəsindəki müvafiq işçilərin ümumi sayına nisbəti.

1990-1994-cü illər ərzində Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş rayonları kontekstində konsolidasiya edilmiş inteqral indeksin hesablamalarının nəticələri göstərdi ki, kiçik biznesin inkişafının ən böyük dəyərlərinə azad olunan rayonlarda Xerson, Çernivtsi şəhərlərində nail olunub. orta hesabla 1,5-dən yuxarıdır (Cədvəl 3). Kiçik biznesin inkişafının orta göstəriciləri - 1,0-dan 1,5-ə qədər - azad

bölgələrdə ş KS-nin inkişafı azad edilmiş bölgənin iqtisadi inkişafına təsir səviyyəsini göstərir (Turner. M., Robin.V,2007).

Beləliklə, selektiv nisbi göstəricilərin köməyi ilə aparılan KS-nin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, hər biri üçün ayrı-ayrılıqda iqtisadi inkişaf səviyyəsinə KS töhfəsinin dərəcəsini - beşinci mərhələni xarakterizə edəcəkdir.

KS-nin bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişafına verdiyi əhəmiyyətsiz töhfədi Azərbaycanın qurtuluş rayonlarında göstəricilərin mövcud differensiallaşdırılması-nın konkret səbəblərini müəyyən etmək üçün kiçik sahibkarlığın inkişafına təsir göstərən əlavə amilləri müəyyən etməyə yönəlmiş daha dərinlən araşdırma aparmaq lazımdır.

Ayrı-ayrılıqda qeyd etmək lazımdır ki, kiçik biznesin azad olunan rayonlarda Azərbaycanın iqtisadi inkişaf səviyyəsinə təsiri praktiki olaraq dəyişməz olaraq qalır.

3.2. Kredit korporasiyalarının ərazilərdə xırda sahibkarlığın inkişafına təsirinin yüksəldilməsi yolları

Azərbaycan iqtisadiyyatının onurğa sütununu təşkil edən KOM-ların maliyyəyə çıxışı çətinləşərsə, bu, xüsusilə daha həssas olan inkişaf etməkdə olan Azərbaycan ölkəsində iqtisadi artım və məşğulluğu təhlükə altına qoya bilər. Bu, aşağı gəlirli və aşağı-orta gəlirli Azərbaycan iqtisadiyyatlarında kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi üçün əlavə siyasət dəstəyinə ehtiyac olduğunu göstərir. Xüsusilə, kredit riski məlumat bazası və kredit zəmanət korporasiyası kimi maliyyə infrastrukturunu inkişaf etdirilməlidir. Bundan əlavə, KOBİ ixtisaslaşdırılmış bankların yaradılması və inkişafı və məmləkət investisiya fondları kimi icma əsaslı maliyyələşdirmə sxemlərinin tətbiqi digər tələb olunan siyasətlərdir. İnkişaf etməkdə olan Azərbaycan iqtisadiyyatları, xüsusən də aşağı gəlirli ölkələr üçün siyasət tövsiyələri vermək məqsədilə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan Azərbaycan iqtisadiyyatlarından operativ nümunələr təqdim etməklə vurğulanacaq və müəyyən ediləcək vasitələr bunlardır. Maliyyə sistemləri bank kreditləridir.

Azərbaycan iqtisadiyyatları çox vaxt bankların üstünlük təşkil etdiyi maliyyə bazarlarına malik olaraq xarakterizə olunur və onların kapital bazarları, xüsusən də vençur kapitalı yaxşı inkişaf etməmişdir. Bu o deməkdir ki, banklar əsas maliyyə mənbəyidir (UNCITRA, 2007). Azərbaycan böhranından sonra bank sisteminin möhkəmliyi əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşsa da, belə müəssisələr iqtisadi fəaliyyətin böyük hissəsini təşkil etsə də, banklar KOM-ların kreditləşdirilməsinə ehtiyatla yanaşırlar. Başlangıç şirkətlər, xüsusən də Bazel kapitalının sərt tələbləri səbəbindən banklardan borc götürməkdə getdikcə çətinləşirlər. Riskli KOM-lar da banklardan borc götürməkdə çətinlik çəkirlər. Banklar üçün KOM-ları qiymətləndirmək çətindir, çünki onların çox vaxt möhkəm uçot sistemləri yoxdur. Asiyada bir çox KOM yüksək faiz dərəcələri ödəməklə və ya bahalı girov təklif etməklə borc götürür. Bir çox banklar KOM-lara deyil, iri müəssisələrə kredit verməyə üstünlük verirlər. Bunun səbəbi iri müəssisələr üçün maliyyə hesabatlarının daha aydın və yoxlanılmış olmasıdır. Milli Bank hər rüb Azərbaycandakı müəssisələrin biznes tendensiyaları haqqında dəqiq təsəvvür yaratmaq və bununla da onların müvafiq qaydada həyata keçirilməsinə töhfə vermək məqsədi ilə Statistika Qanununa (2007-ci il № 53 Qanun) uyğun olaraq sorğu keçirir.

AMB sorğu formalarını seçmə müəssisələrə poçt və ya onlayn şəkildə təqdim edir (UNCITRAL, 2016). Sorğu rübdə bir, mart, iyun, sentyabr və dekabr aylarında keçirilir. Sorğunun nəticələri aprelin əvvəli, iyul, oktyabr və dekabrın ortalarında açıqlanır. Bu sorğunun nəticələrindən biri kiçik və orta müəssisələrin maliyyəyə çıxış imkanları ilə iri müəssisələrin müqayisəsidir. Əgər dəyər daha yüksəkdirsə, o zaman müəssisələrin maliyyə institutlarından borc alması daha münasibdir, şaquli dəyər aşağıdırsa, borc götürmək daha çətin olur. İqtisadiyyatın böhran içində olduğu dövrlər istisna olmaqla, aydındır ki, iri müəssisələrin borclanma vəziyyəti KOM-larla müqayisədə daha münasibdir və KOM-lar pul toplamaqda nisbətən daha çox çətinlik çəkirlər. KOM-ların maliyyəyə çıxışı reallığını görmək və onu iri müəssisələrin maliyyə imkanları ilə müqayisə etmək və müəssisələrin pul yığımını iqtisadi tendensiyalar və düzgün siyasətlər baxımından qiymətləndirmək üçün

Azərbaycanın digər mərkəzi banklarının da vaxtaşırı Milli bankına bənzər sorğular KOM-ların banklardan vəsait toplamaqda qarşılaşdığı çətinliklərə əlavə olaraq, son zamanlarda Bazel kapital razılaşması ətraf mühiti daha da çətinləşdirdi. Basel III bankların risk idarəçiliyini gücləndirmək, habelə gücləndirilmiş kapital tələblərini tətbiq etmək üçün yeni qaydalar – likvidlik çərçivələri və leverec nisbəti çərçivələri – qəbul etmişdir. Bu yeni tədbirlər bankların müəssisələr üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsini məhdudlaşdırma bilər və ticarət maliyyəsinin mövcudluğu da daxil olmaqla KOM-lar üçün maliyyələşdirmə variantlarını məhdudlaşdırma bilər.

Ümumilikdə vəsaitlərin tədarükçüləri və tələbçiləri arasında asimmetrik məlumat problemi mövcuddur. Bu problemi həll etmək üçün informasiya infrastrukturuna lazımdır. Bir çox iri müəssisələr öz səhmlərini fond bazarlarına çıxarırlar və istiqraz bazarlarında qiymətli kağızlar buraxırlar. Buna görə də, kapital bazarlarının institusional məlumat mübadiləsi sxemləri böyük müəssisələrin kredit qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün lazım olan geniş çeşidli məlumatlara çıxışı asanlaşdırma bilər. Bununla belə, KOM-ların əksəriyyətinin kapital bazarları ilə əlaqəsi yoxdur. Maliyyə institutları borcalanları yaxından və davamlı olaraq müşahidə edə bilər, lakin kiçik kreditlər götürənlər üçün bunu etmək baha başa gəlir. KOM-lar üçün informasiya infrastrukturunun olmaması informasiya asimmetriyası problemini daha da gücləndirir. Girov əsaslı kreditləşmədə girovun təqdim edilməsi KOM və maliyyə institutları üçün kredit tərtiblərində risk mükafatını azaltmaq üçün ən sadə üsuldur. Bununla belə, Bazel kapital sazişinin tətbiqi ilə bir çox hökumətlər təcili əks tədbir kimi KOM-ların maliyyəsi üzrə məhdudiyətləri yumşaltmaq üçün KOM-lar üçün siyasətə əsaslanan maliyyəni genişləndirdilər. Bu vəziyyətdə, KOM-ların maliyyələşdirilməsi, xüsusən də əməliyyat əsaslı kreditləşmə üçün səmərəli və aşağı qiymətli kredit riskinin qiymətləndirilməsi alətləri zəruri idi (UNCITRAL, 2013).

Risqlərin idarə edilməsi üzrə Bazel tələblərinə uyğunlaşdıqdan sonra KOM-lar üçün ciddi kredit məhdudiyətlərini həll etmək üçün hərtərəfli məlumat infrastrukturuna ehtiyac var. KOM-ların Azərbaycan iqtisadiyyatları üçün

əhəmiyyətinə görə, onları sabit maliyyə ilə təmin etmək yollarını tapmaq vacibdir. KOM-lara verilən kredit çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda müxtəlif hökumət və donör təşəbbüsləri, o cümlədən kredit zəmanəti sxemi (KQS) ortaya çıxdı. Dövlət zəmanəti sxemi KOM-ların maliyyəsində tələb və təklif arasındakı fərqi azaltmağa yönəlmiş bir vasitədir. KQS onilliklər ərzində bir çox ölkələrdə və müxtəlif formalarda məqsədli sektorlara və qruplara vəsait axınını artırmaq üçün istifadə olunur. Belə bir sxemin yaradılmasında məqsəd vəsait toplamaqda çətinlik çəkən sektorlara, o cümlədən KOBİ sektoruna maliyyə axınına töhfə verməkdir. KQS, hədəflənmiş sektora kredit verilməsi ilə bağlı riskləri mənimsəyərək və ya bölüşərək kreditləşdirməni daha cəlbəedici edir. Bu cür sxemlər həm də müəssisə üçün mövcud olan kredit vəsaitlərinin həcmi öz girov limitlərindən kənara çıxara bilər, çünki zəmanət kredit təminatının bir formasıdır. Zəmanət meneceri verilmiş kreditlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqla əlavə kredit qiymətləndiricisi və monitorinq rolunu öz üzərinə götürə bilər. Bununla belə, zəmanət fondlarının dövlət və ya üçüncü tərəf qurumu tərəfindən tutulan, yaxud, subsidiya edilən rüsumlar hesabına ödənilən bir dəyəri var. Azərbaycan kimi bir çox ölkələrdə əvvəllər Azərbaycanda borcalanların çəkdiyi defolt xərclərinin 100%-ni əhatə edən tam kredit zəmanəti sxemi var idi. Bu yaxınlarda Azərbaycan hökuməti kredit zəmanəti siyasətinə yenidən baxdı və tam zəmanətin mənəvi təhlükə yaratdığı üçün qismən kredit zəmanəti (QKZ) tətbiq etdi.

Əgər hökumət KOM-ların defolt xərclərinin 100%-ni ödəyirsə və bütün riski öz üzərinə götürürsə, kredit təşkilatları borcalanların sağlamlığına nəzarət etməyəcək və təhlil etməyəcək, çünki onların riski hökumət tərəfindən ödənilir. Beləliklə, bu, bank sektorunda problemlə kreditləri artırıcaq və dövlət ehtiyatlarının məhsuldarlığını aşağı salacaq. Beləliklə, qismən kredit zəmanəti sxemi optimal vəziyyət ssenarisi ola bilər. KQS ən azı üç tərəfdən ibarətdir: borcalan, borc verən və zəmanətçi. Borcalan çox vaxt borc kapitalı axtaran KQS və ya mikro müəssisədir (<http://wmionline.org/>). Bu borcalan adətən biznes krediti üçün özəl maliyyə təşkilatına (banka) müraciət edir.

Məlumatın asimetriyası səbəbindən kredit sorğusu özəl kreditor tərəfindən tez-tez rədd edilir. Görünüşə qarantın girdiyi yer budur. Zəmin, adətən hökumət və ya ticarət birliyi, borc verənlərə borcun əhəmiyyətli bir hissəsi üçün zəmanətin rahatlığını təmin etməklə, borc kapitalına çıxışı asanlaşdırmağa çalışır. CGS-lər bankların KOM-lara kredit verməsini asanlaşdırır, çünki KOM-un defolt olması halında kredit zəmanət korporasiyası kreditorların itkilərinin müəyyən faizini ödəyəcək. Məsələn, kredit zəmanət korporasiyası zəmanət əmsalı olaraq 80%-ni qoyursa, bu o deməkdir ki, KOM müflisləşəndə banklar kreditlərinin 80%-ni geri ala bilər. Əgər kredit zəmanət sistemi yoxdursa və KOBİ müflisləşirsə, o zaman banklar hər şeyi itirirlər. Azərbaycanda Qarabağ torpaqlarının işğaldan azad edilməsindən sonra tələb olunan xərclərdən sonra hökumət kredit zəmanət əmsallarını 100% (tam zəmanət) etmək qərarına gəlib, çünki bir çox KOS-ların banklardan borc götürməsi xeyli çətinləşib. Bununla belə, kredit zəmanət korporasiyası tərəfindən tam təminat banklar üçün mənəvi təhlükə problemi yaradır. Tam təminat vəziyyətində, əgər KOBİ müflis olarsa, bütün pullar banklara qaytarılacaq, ona görə də banklar KOM-ların biznes keyfiyyətinə diqqətlə nəzarət etmirlər. Onlar, KOM-ların sağlam olub-olmamasından asılı olmayaraq, banklar borc pul vermək xüsusiyyətinə malikdir.

Azərbaycan hökuməti tam kredit zəmanəti yaratmaq qərarına gəlməzdən əvvəl bu nisbət 80% təşkil edirdi ki, bu da “qismən kredit zəmanəti” adlanır. Bu yaxınlarda, Qarabağ müharibəsindən sonra KOS-ların itkilərinin böyük hissəsi ödənilmədiyi üçün Azərbaycanın kredit zəmanət sistemi bankların kredit qabiliyyətindən asılı olmayaraq, KOS-ların kreditləşməsi üçün bütün banklara eyni təminat nisbətini (80%) təmin edir. Bununla belə, optimal vəziyyət bankları kredit qabiliyyətinə görə fərqləndirmək olardı və daha sağlam status göstərən banklar daha yüksək zəmanət nisbəti alır və problemlə kreditləri toplayan daha riskli banklar daha aşağı zəmanət alırlar ki, bu, onların yaxşılaşmasına stimül olsun. Optimal kredit zəmanət nisbətini hesablanması üçün model işlənib hazırlanmışdır. Onlar müəyyən ediblər ki, optimal kredit zəmanəti əmsalı hər bir bank və ya hər bir bank qrupu üçün onların maliyyə dayanıqlığına əsasən tətbiq edilməlidir. Sağlam banklar

hökumətdən daha yüksək zəmanət nisbəti almalıdırlar və mənəvi təhlükə probleminin qarşısını almaq üçün daha aşağı zəmanət almalıdırlar. Üstəlik, bu dərəcə iqtisadi şəraitə görə dəyişməlidir. Hökumətlər, KOM kreditlərinin defolt riskinin azaldığı yaxşı iqtisadi şəraitdə zəmanət nisbətini aşağı salmalı və KOM-ların maliyyələşdirilməsini və iqtisadi artımı qorumaq üçün pis iqtisadi şəraitdə onu artırmalıdır (World Bank, 2013). Kredit zəmanəti sxemləri nisbətən geniş şəkildə qurulmuşdur.

Korporasiyalar KOM-lar üçün zəmanət verir. Mərkəzi bank tətbiq edilən kreditin 90%-ni əhatə edən Kiçik Biznesin Maliyyə Sxemi adlı KOM-lar üçün kredit zəmanəti sxemi təqdim edir. Mərkəzi bank KOM-lar üçün kredit zəmanəti sxemləri və bir neçə kredit xətti təqdim edir. Azərbaycanın maliyyə sistemlərində bankların üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alsaq, yeni başlayan şirkətlərə və KOS kimi riskli borcalanlara kredit verilməsini təşviq etmək üçün icma əsaslı fondların (və ya doğma şəhər investisiya fondlarının) yaradılması bank sektorunun sağlamlığının qorunmasına kömək edərdi. Bu səbəbdən, banklar bu cür şirkətlərə kredit vermənin qaçılmaz olaraq yaratdığı risklərə məruz qalmayacaqlar. Həmin icmaların etimad fondlarının qurtuluş regional banklarının filialları, poçt şöbələri, kredit assosiasiyaları və böyük banklar vasitəsilə satılması maliyyə mənbələrini artırır. İcma etibar fondlarının qurtuluş regional banklarının filialları, poçt şöbələri, kredit assosiasiyaları və böyük banklar vasitəsilə satılması başlanğıc şirkətlər və riskli borcalanlar üçün maliyyə mənbələrini artırardı. Bu cür etibar fondlarına əmanət sığortası korporasiyası zəmanət verməyəcək və bununla bağlı risklər investorlar tərəfindən daşınacaq. Potensial investorların etimadını gücləndirmək və etibar fondu bazarını genişləndirməyə kömək etmək üçün sərmayədarlara, məsələn, onların vəsaitlərinin hara yatırılacağı və investisiya ilə bağlı risklərin nə olacağı kimi etibar fondunun şərtləri tam izah edilməlidir. Hökumət bu vəsaitlərə zəmanət verməsə də, dövlət nəzarəti və qaydaları olmadan bir neçə dələduzluq halları baş verə bilər. Azərbaycanın Maliyyə Xidmətləri Agentliyində maliyyə sisteminin nəzarətçisi və tənzimləyicisi IPS fondlarının tətbiqi və investisiya uyğunluğu üçün mikro investisiya platforması təmin edən İnternet şirkətlərini tənzimləyir və onlara

nəzarət edir. Layihə sahibləri layihə sahibinin keçmişi, məhsulların keyfiyyəti və gözlənilən gəlir haqqında bir növ lazımi araşdırma aparacaq və layihənin qiymətləndirilməsini həyata keçirəcək bu İnternet şirkətlərinə daxil ola bilərlər. Daha sonra, təsdiq edildikdən sonra, onlar layihəni və tələb olunan investisiyanın məbləğini, təklifin məbləğini və işə qəbul müddətini öz internet saytında təqdim edəcəklər. AMX hazırda Yaponiyada yeddisi olan bu mikro investisiya internet şirkətlərinin fəaliyyətinə nəzarət edir və onlara nəzarət edir və bu şirkətlərin layihə sahibləri ilə birbaşa əlaqəsi var. Bu şirkətlərin bu IPS fondu sxeminin şəffaflığının təmin edilməsində mühüm rolu var. Onun həm uğurlu, həm də uğursuz fondlara dair nümunələr var.

Layihə qiymətləndiriciləri investorlar tərəfindən yerinə yetirilməyən investisiyaların və itkilərin sayını məhdudlaşdırmaq üçün hər bir layihənin qiymətləndirilməsində əsas rol oynayırlar. Azərbaycanda yaradılan fondların bəziləri xeyriyyə fondu kimi qəbul edilir, bəzi investorlar isə onlara yeni biznes təşəbbüslərini dəstəkləmək üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərinə sərmayə qoymağın bir yolu kimi baxırlar. Bu cür yeni müəssisələr banklar üçün problem yaradır, çünki bəzilərinin gözlənilən gəlir dərəcələri yüksək olsa da, yüksək risklər bankların onları maliyyələşdirməsini çətinləşdirir. Bununla belə, əgər layihələr bank kreditlərinə çevrilən depozitlər hesabına deyil, yerli investisiya fondları tərəfindən maliyyələşdirilərsə, banklar üçün problemlə kreditlər yaratmayacaqlar. Banklar hələ də öz filialları vasitəsilə trust fondlarını sataraq bir-biri ilə rəqabət apara və faydalana bilərlər, baxmayaraq ki, bu fondlara investisiyanın təmin olunmadığı aydınlaşdırılmalıdır. Bir bank uğurlu doğma şəhər investisiya fondlarını satarsa, daha çox investor cəlb edə bilər, lakin digər tərəfdən zərərli vəsaitləri satarsa, gələcəkdə investorlarını itirəcəkdir.

Rəqabət layihələrin keyfiyyətini yaxşılaşdıracaq və investorlar üçün riskə uyğunlaşdırılmış gəlirləri artıracaq. Azad edilmiş ərazilərdəki investisiya fondunun üç əsas üstünlüyü var. Birincisi, məlumat asimetriyasını azaltmaqla maliyyə bazarının sabitliyinə töhfə verir. Fərdi ev təsərrüfatları və firmalar borc götürən firmalar, xüsusən də KOM-lar haqqında məlumat əldə etmək imkanına malikdirlər

(World Bank, 2015). İkincisi, risk kapitalının sabit mənbəyidir. Burada, fond layihə əsasında bir mövqeydə durur. Firmalar və ev təsərrüfatları borcalanları və onların layihələrini tanıyaraq sərmayə qoymağa qərar verirlər. Bu şəkildə, fond riski bölüşdürür, lakin riski həlledilməz hala gətirməsi üçün deyil, “mənsə və paylama” modelində problem olmuşdur. Üçüncüsü, firmaları və ev təsərrüfatlarını onların dəstəyinə layiq olan KOM-larla birləşdirərək iqtisadi bərpaya töhfə verir. Bu, həm də KOBİ-lərdə, eləcə də layihələri qiymətləndirməyə kömək edə biləcək maliyyə institutlarından təqaüdçülər üçün iş imkanları yaradır. Azad edilmiş ərazilərdəki investisiya trust fondları ilə adi crowdfunding və ya vençur kapitalı arasındakı əsas fərqlər doğma şəhər investisiya trust fondlarının arxasında duran “isti hiss”dir, çünki investorlar şirkət və ya layihə sahibləri və onların söylərinə rəğbət bəsləyirlər və təkcə onların axtarışında deyillər. Azərbaycanda belə fondlara misal olaraq külək enerjisi generatorlarını və infrastruktur fondlarını göstərmək olar.

Bununla belə, bərpa olunan enerji layihələri baha başa gəlir və özəl sektor investisiyaları tələb edir və banklar əksər bankların nöqtəyi-nəzərindən riskli layihələr hesab edildiyi üçün bu layihələrin bir çoxunu maliyyələşdirməkdən çəkinirlər. Beləliklə, yerli icmalar evlərin damlarında külək enerjisi generatorlarının və günəş enerjisi panellərinin quraşdırılması üçün kifayət qədər kapital toplamaq üçün azadlıq bölgəsinin hər birində yerli pul vəsaitləri yaradır və bu çərçivədə prefekturada bir neçə layihəyə start verilir. Fondlar və adi izdihamlı maliyyələşdirmə və vençur kapitalı arasındakı fərq investorların layihənin yaratdığı məhsul və ya xidmətləri almağa can atmasıdır, məsələn, elektrik enerjisi, kənd təsərrüfatı məhsulları, balıq və s.. buraya aid edilir. Lakin digər iki halda, gəlir yalnız likvid mənfəət şəklində olur. Üçüncü və sonuncu fərq IPS fondlarında mövcud olan “şəffaflıq”dır. Əslində IPS fondlarının əsası və mahiyyəti şəffaflıqdır. İnternet mikro-investisiya şirkətləri layihə məlumatlarını, layihə sahibinin keçmişi, layihənin qiymətləndirilməsinin nəticələri və layihə ilə bağlı digər məlumatları investorlar üçün tamamilə şəffaf edir.

KOM-ların Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyətinin bir çox aspektləri üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onlara maliyyəyə çıxış imkanı təklif etmək üçün əlavə

söylərə ehtiyac var. Onların maliyyə və qeyri-maliyyə hesablarını qiymətləndirmək çox vaxt çətindir, lakin Azərbaycandakı Kredit Riski Məlumat Bazası (KRB) KOS-ların maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarına əsasən necə qiymətləndirilə biləcəyini göstərir. KRB, statistik təhlil vasitəsilə KOM-ları qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilən çoxlu məlumat ehtiva edir. Milli Kredit Azərbaycan borclular, iş adamları və KOM-lar arasında maliyyə institutlarının müştərilərinin kredit məlumatlarını toplayan və emal edən təşkilat kimi tanınır. Lakin AMK-nın məsuliyyət və vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu çox şəxs dəqiq bilmir. Bəzi insanlar kredit bürosunun insanları qara siyahıya sala biləcəyinə və ya kredit məlumatlarını telesatış bizneslərinə satdığına inanır və əksər insanlar kredit bürosunun kreditdən imtinaya görə məsuliyyət daşdığına inanırlar. AMK 1996-cı ildə Azərbaycan hökumətinin siyasəti ilə yaradılıb. Hökumət başa düşdü ki, Azərbaycanda iqtisadi böhranın əsas səbəbi ölkənin maliyyə sektorunda kredit məlumatlarını hərtərəfli və sistemli şəkildə toplamaq üçün təşkilatın olmamasıdır. Beləliklə, maliyyə institutları borcalanların ümumi öhdəliklərini və ya ödəniş tarixçələrini bilmədiklərinə görə kreditlə bağlı qeyri-dəqiq təhlillər aparmışlar. Birincisi, hökumət kredit məlumatlarının və maliyyə institutlarının müştərilərinin ödəniş tarixçələrinin toplanması və yığılması, habelə müştərilərin razılığı ilə maliyyə institutlarına kredit sorğularının aparılması üçün iki kreditin yaradılmasını dəstəkləmişdir. Yaxşı idarəetmə siyasəti altında fəaliyyət göstərən və mənfəətin maksimumlaşdırılmasına can atmayan özəl kredit bürosu şirkəti səhmdarlar müştərilər və ya üzvlərdir və direktorlar şurası Maliyyə Nazirliyinin, maliyyə institutlarının və sığorta şirkətlərinin ekspertlərindən və rəhbər işçilərindən ibarətdir. Digər ölkələrin kredit bürolarının beynəlxalq standartlarına cavab vermək üçün kredit məlumatlarına qüsursuz yanaşılır.

Kredit reytingləri hökumətlər, firmalar və maliyyə institutları kimi emitentlərin cari maliyyə kredit qabiliyyətini əks etdirən sırası ölçülər baxımından ifadə edilən rəylərdir. Beləliklə, onlar maliyyə bazarlarının iştirakçılarını maliyyə planlaşdırması üçün faydalı məlumatlarla təmin etməklə həlledici rol oynayırlar. Böyük korporasiyaların reyting qiymətləndirmələrini aparmaq üçün agentliklər

domen ekspertlərinin gözləntiləri də daxil olmaqla geniş çeşidli maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarına müraciət edirlər. Reyting agentlikləri adətən öz reyting qərarlarının qəbulu prosesinə dair ümumi təlimatlar təqdim edirlər, lakin reyting meyarlarının və bankların reytinglərinin müəyyənedicilərinin ətraflı təsviri ümumiyyətlə təqdim edilmir (World Bank Group, 2016). İri korporativ və maliyyə institutlarının kredit qabiliyyətinin daha obyektiv qiymətləndirilməsi axtarışında onların maliyyə gücünə görə avtomatik təsnifatının etibarlı kəmiyyət üsullarının işlənilib hazırlanmasına dair tədqiqatlar getdikcə artır. Böyük korporasiyaların sabitliyini və sağlamlığını təhlil etməyə həsr olunmuş geniş empirik tədqiqatlar 1960-cı illərə təsadüf edir. Bununla belə, açıq-aydın aktuallığına baxmayaraq, böyük korporasiyaların kredit reytinglərinin proqnozlaşdırılması üçün etibarlı kəmiyyət üsullarının inkişafı yalnız bu yaxınlarda güclü maraq cəlb etməyə başladı. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, KRD-nin inkişaf etdirilməsinin əsas məqsədi KOM-ların asimmetrik məlumat problemini həll etmək üçün Azərbaycan iqtisadiyyatları üçün ortamüddətli hədəf ola biləcək KOM-ların kredit reytinginin yaxşılaşdırılması üçün infrastruktur yaratmaqdır. Bununla belə, qısa müddətdə kredit təşkilatları, kredit zəmanət korporasiyaları və ya müstəqil yerli reyting agentlikləri tərəfindən KOM-lar haqqında məlumatlardan istifadə etməklə, kredit riskinin təhlili və KOS-ların kredit reytinginin aparılması üçün müxtəlif üsulların tətbiqi mümkündür.

Kompleks kredit reytingi metodu, KOM-ların müxtəlif maliyyə əmsalları üzrə iki statistik üsuldən (əsas komponent təhlili və klaster təhlili) istifadə etməklə, bankın bir qrup KOM müştərilərinin müxtəlif maliyyə dəyişənləri üzrə statistik təhlil üsullarını işləyib hazırlamışdır. Bu maliyyə əmsalları fəaliyyət, gəlirlilik, əhatə dairəsi və likvidlik daxil olmaqla, KOM-ların bütün xüsusiyyətlərini əhatə edir. Təhlil KOM-ları üç qrupa təsnif edir:

- maliyyə cəhətdən sağlam KOM-lar%
- orta riskli KOM-lar;
- maliyyə cəhətdən riskli KOM-lar.

Ətraflı analitik çərçivə izah olunur. Maliyyə cəhətdən sağlam qrupda olan KOM-lar üçün banklar tələb olunan girov olmadan aşağı faiz dərəcələri tutmaqla

onlara daha çox borc verə bilər, kredit zəmanət korporasiyaları isə ayrılmış kreditə zəmanət verərkən onlardan daha aşağı mükafatlar tələb edə bilər. Digər tərəfdən, yüksək risk qrupunda olan KOM-lar üçün banklar daha yüksək girov tələbləri ilə daha yüksək faiz dərəcələri tələb edə bilərlər. Əgər KOM-un fəaliyyəti yaxşılaşarsa və o, daha aşağı risk qrupuna daxil olarsa, banklar müvafiq olaraq faiz dərəcələrini yüksəkdən aşağıya dəyişə bilərlər. Oxşar KOM məlumatlarının təhlili Azərbaycan KOM-ları üçün məlumatlardan istifadə etməklə aparılmışdır. Digər maliyyə və qeyri-maliyyə əmsallarına çıxış mümkün olmadıqda, banklar tərəfindən KOM-lara kredit verilməsinə dair məlumatlardan istifadə etməklə KOM-lar üçün kredit reytingi sxemi necə hazırlana bilər. Onlar AMB məlumat bazasından Azərbaycan KOM-larının nümunəsindən beş dəyişən üzrə statistik üsullardan istifadə edir və onları maliyyə vəziyyətinə əsasən alt qruplara təsnif edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatlarında bu üsullardan istifadə etməklə banklar informasiya asimetriyasını azalda bilər və nəticədə KOM-lar üçün faiz dərəcələri və kredit limitləri müəyyən edə bilər. Bu, sağlam KOM-ların maliyyələşdirilməsini asanlaşdıracaq və bu mühüm sektora problemlə kreditlərin həcmi azaldacaq. KOM-lar Azərbaycan iqtisadiyyatlarında mühüm rol oynayır, çünki onlar bütün Azərbaycan ölkələrində məşğulluğun və istehsalın çox yüksək payına cavabdehirlər. Bununla belə, Azərbaycanda bankların dominant olduğu maliyyə sistemlərində KOS-lar ucuz maliyyə əldə etməkdə çətinlik çəkirlər. Banklar KOM-lara kredit verməkdə ehtiyatlı davranırlar, baxmayaraq ki, belə müəssisələr iqtisadi fəaliyyətin böyük hissəsini təşkil edir. Xüsusilə yeni başlayan şirkətlər üçün banklardan borc götürmək getdikcə çətinləşir və sərt Basel III kapital tələbləri vəziyyəti daha da çətinləşdirib. Riskli KOM-lar da banklardan borc götürməkdə çətinlik çəkirlər. Banklar üçün KOM-ları qiymətləndirmək çətindir, çünki onların çox vaxt möhkəm mühasibat sistemləri yoxdur və kredit təşkilatları üçün kredit riski aydın deyil.

Azərbaycanda bir çox KOM-lar yüksək faiz dərəcələri ödəməklə və ya bahalı girov təklif etməklə borc götürürlər ki, bu da onların böyüməsinə mane olur. Bir çox banklar öz resurslarını KOM-lara deyil, iri müəssisələrə ayırmağa üstünlük verirlər.

Bunun səbəbi iri müəssisələr üçün maliyyə hesabatlarının daha aydın olmasıdır. KOM-lar əsasən kreditorlar baxımından daha risklidir, çünki onların dəqiq mühasibat məlumatı yoxdur. KOM-ların maliyyə əldə etməkdə çətinlik çəkməsi və KOM-ların maliyyələşdirilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə maliyyə kanallarının şaxələndirilməsi üçün üç üsul təqdim edir. Bu üç üsul hökumətlər, KOM-lar üçün ixtisaslaşdırılmış banklar (KOB bankı) və icma əsaslı maliyyələşdirmə sxemləri formasında təsnif edilir. Məsələn, riskli KOM-ların və startap bizneslərin maliyyələşdirilməsi üçün investisiya fondlarının azad edilməsi ərazilərində davamlı kredit zəmanəti sxemlərinin inkişafıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Nəticə etibarı ilə, Qarabağ regionunda kiçik biznesin dəstəklənməsi və inkişafı sahəsində dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətlərini və üsulları tədqiqat işində müəyyənləşdirilmişdir.

Sahə üzrə, praktiki təcrübəyə malik yüksək ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi yolu ilə KOS-lara konsaltinq dəstəyinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin təklif edilməsi; aktual məsələlərin dairəsinin genişləndirilməsi; yüksək ixtisaslaşdırılmış məsləhətləşmələr üçün təşkilatların seçilməsi və cəlb edilməsi bu sahədə prioritetlərdəndir.

Əmlak dəstəyinin inkişafı Qarabağ bölgəsində sahibkarlar üçün iş yeri və hüquqi ünvanın icarəsi üçün güzəştlərin verilməsi yolu ilə dövlət tərəfindən, təklif olunur.

Regionda sahə üzrə təhsil dəstəyinin inkişafı çərçivəsində KOM-lar üçün biznesin aparılmasının sənaye məsələləri üzrə maarifləndirici tədbirlərin keçirilməsi təklif olunur ki, bu da KOM-ların Biznes Xidmət Mərkəzlərinə axınını artıracaq;

- KOM-lar arasından auditoriyanın əhatə dairəsini artırmaq və nəticədə kovorkinq mərkəzləri, texnoparklar və texnopolislər üçün potensial respondentlərin sayını artırmaq;

- təhsil proqramının iştirakçılarında müsbət rəylərin və nəşrlərin sayını artırmaq;

- müxtəlif profilli təhsil müəssisələrindən ekspert müəllimləri cəlb etməklə natiqlər bazasını genişləndirmək;

- biznesin təşkili və inkişafı, KOS üçün məhsul və xidmətlərin inkişafı ilə bağlı praktiki işlərin həllində işçilərin bacarıqlarını təkmilləşdirmək.

Aşağıdakılar vasitəsilə sosial yönümlü müəssisələrin dəstəklənməsi və inkişafı tədbirlərinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- ayrı-ayrı təşkilatlar arasından sosial sahibkarlığın dəstəklənməsi və inkişafı üçün infrastrukturun formalaşdırılması;

- onlar arasında davamlı qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərinin işlənib hazırlanması;

- “sosial françaizinq” sosial sahibkarlıq layihələrinin təkrarlanması proqramının işə salınması.

Qeyd olunanlar işığında, ixrac fəaliyyəti üçün əlverişli ixracyönümlü mühitin yaradılması prosesinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Elektron ticarət vasitəsilə ixrac imkanlarını genişləndirmək üçün ixrac fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosedurlarını sadələşdirmək və sahibkarlar, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) üçün müvafiq xərcləri azaltmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikası kredit təşkilatları tərəfindən uzaqdan ödəniş xidmətləri, o cümlədən elektron pul köçürmələri çərçivəsində onlara xidmət göstərə bilməsi üçün qeyri-rezident müştərilərin müəyyən edilməsi prosedurlarının təkmilləşdirilməsi təklif edilir ki, bu da qarşılıqlı ödənişlərin sadələşdirilməsinə yönəlmiş müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, məsafəli pərakəndə satış çərçivəsində həyata keçirilən rus tədarükçüləri ilə xarici alıcılar arasında hesablaşmalar tələb edə bilər.

Qeyd olunanlar əsasında tədqiqat işində aşağıdakı təkliflər yer almaqdadır:

1. “Dövlət xidmətlərinin keyfiyyəti” anlayışının obyektiv (səviyyəsi büdcənin icrasının rasionallığının təmin edilməsi və xidmətin istehlak dəyərini müəyyən edən göstəricilərlə müəyyən edilən) tərifinə aydınlıq gətirilmişdir. dövlət xidmətlərinin göstərilməsi prosesinin respublika və regional səviyyələrin qəbul edilmiş standartlara və inzibati qaydalara uyğunluğunu və subyektiv səviyyəni (istehlakçının xidmət haqqında subyektiv qavrayışını) əks etdirən bölgənin sosial-iqtisadi inkişafı problemlərinin həlli;

2. Dövlət təşkilatlarının KOS-ların dəstəklənməsi və inkişafı üzrə xidmətlər göstərmək səlahiyyətlərinin tam şəkildə üçüncü tərəf kommertiya təşkilatlarına verilməsi səmərəli deyil. Bunun üçün yüksək ixtisaslaşmış təşkilatları autsorsinqə cəlb etmək mümkün və ən effektiv görünür.

3. Kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün mövcud infrastrukturun saxlanması xərclərini azaltmaq, regionda mövcud olan "biznes xidmət mərkəzləri"nin bölmələri şəbəkəsinin yerləşdirilməsi təklif edilmişdir. "Qarabağın Kiçik Biznesi" Dövlət Büdcə Müəssisəsinin marjinal xərclərinin təhlili, operativ idarəetmədə olan qeyri-

yaşayış obyektlərinin bir hissəsinin Qarabağ regionun əmlak xəzinəsinə qaytarılmasının zəruriliyini göstərir ki, bu da həcmi köçürməyə imkan verəcəkdir.

4. Kiçik sahibkarlığın informasiya, analitik, metodiki və hüquqi təminatının təşkili üzrə dövlət xidmətləri ümumilikdə bütün sahibkarlar üçün həyata keçirilir. Burada, KOS-ların dəstəklənməsi üzrə dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin keyfiyyətini artırmaq üçün bu yanaşma sahibkarları yeni başlayan sahibkarlar, mövcud sahibkarlar və mövcud sahibkarların ayrıca alt kateqoriyası. hər biri tematik dəstək növləri ilə təmin olunan istehsal müəssisələri kimi kateqoriyalara bölmək yolu ilə düzəliş edilməlidir.

5. Daxili nəzarət sisteminin formalaşdırılmasına və konsaltinq dəstəyinin keyfiyyətinin monitorinqinə yanaşmaların aprobeşiyasının nəticələrini nəzərə alaraq, kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan işçilərin və onların işinin keyfiyyətinin monitorinqi üzrə vahid xidmətin yaradılması təklif edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A.B (2015) Biznesin əsasları. Bakı, «Nurlan»,. - 656 səh.
2. Əhmədov. M., Hüseyn. A.,(2011) İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları, Bakı,Elm, - 126 səh
3. Əlirzayev Ə.Q (2010) Azərbaycanda sahibkarlıq : inkişaf problemlərinin həlli yolları, Bakı, Elm, - 350 səh
4. Hüseynli İ.Q (2009) Azərbaycanda kiçik biznesin inkişafının cari vəziyyəti və perspektivləri, Bakı, Azər nəşr, - 231 səh
5. İmanov. Ə.Ş.,(2009) Kiçik sahibkarlıq. Bakı, Elm, - 368 səh
6. İsayev S.Z., Tanrıverdiyev. S.M (2013) İqtisadi hüquq, Bakı ,Elm, - 360 səh

Rus dilində

1. Абдулжалиева, А.К. Финансы малого бизнеса в современных условиях / А.К. Абдулжалиева, Е.П. Томилина // Развитие финансовой науки: дискуссионные вопросы современных исследований: сб. науч. тр. по материалам III Всерос. науч.-практ. конф. молодых ученых. – Ставрополь, 2016. – С. 3-5.
2. Аверин, А.В. Перспективные направления совершенствования финансовой поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства / А.В. Аверин // В сборнике: Анализ общественных явлений в 2015 г. Построение прогнозов. Сборник материалов международной научно-практической конференции. - 2016. - С. 28-33
3. Адаменко, А.А. Малый и средний бизнес в развитии региональной экономики: монография / А.А. Адаменко, А.А. Ермоленко, Е.Н. Клочко. – Краснодар: Изд-во Южного ин-та менеджмента, 2016. – 211 с.
4. Айбосынова, Д. А. Роль и функции малого предпринимательства в развитии экономики / Д. А. Айбосынова, Л. К. Мухамбетова, Д. М. Турекулова // Вестн. ун-та Туран. - 2015. - № 3 (67). - С. 191-197.

5. Афанасьев, М.К. Поддержка малого и среднего бизнеса в Австрийской Республике / М.К. Афанасьев // Содействие развитию малого и среднего предпринимательства: зарубежный опыт и российская практика: Сб. статей/ - 2015. - С.34-41.

6. Багратуни, К.Ю. Теория и практика государственной поддержки развития малого бизнеса: монография / К.Ю. Багратуни, М.В. Данилина. – М.: Издательство «Русайнс», 2017. – 162 с.

7. Боркова Е. А., Подкатилина В. А., Завьялова П. Е. Динамика развития малого и среднего бизнеса: проблемы и перспективы // Государственный советник. 2019. - №2 (26) С. 74-80.

8. Боркова Е.А., Глотова Ю.Д., Булгакова Д.С. Предпринимательство в России: тенденции, проблемы и перспективы развития // Финансовая экономика 2019. № 5. С. 445-449. – 0,75/0,25 п.л.

9. Данчина А.С., Белоусов А.Л. Проблемы кредитования малого и среднего бизнеса со стороны банков // Финансовая экономика. – 2019. – № 12. – С. 439- 445.

10. Долженков С.В. Малый бизнес: понятие, критерии, роль / С.В. Долженков // Известия Регионального финансово-экономического института. 2017. № 3 (15). С. 4.

11. Кравченко Е.Н., Дильман Д.А. Анализ механизма государственной финансовой поддержки по развитию кредитования малого и среднего бизнеса в России // Экономика и предпринимательство. – 2019. – №5 (106). – С. 99-107.

12. Кремин А.Е. Теоретические подходы к определению категории малого предпринимательства // Экономика и социум. 2015. № 3. С.959–967.

13. Мазилев Е.А., Кремин А.Е. Роль малого бизнеса в социально-экономическом развитии российских регионов: проблемы и тенденции // Проблемы развития территории. 2018. № 2. С. 7–18.

14. Романенко Е.В. Сектор малого предпринимательства: особенности формирования взаимосвязей // Российское предпринимательство. 2010. № 7. С. 11–16.

15. Хамидуллин Ф.Ф. Развитие методологии исследования малого бизнеса // Проблемы современной экономики. 2006. № 3/4. С. 171–174.

16. Шолох О.В. Место и роль малого предпринимательства в социально-экономическом развитии региона // Вестник ПГУ. Серия D. 2011. № 5. С. 36–39.

17. Шпалтаков В.П. Шумпетер о проблемах инновационного развития // Инновационная экономика и общество. 2017. № 2. С. 25–34.

İngilis dilində

1. Barmuta. K.A., Borisova. A.A., Glyzina. M.P. (2015), Features of the modern system of management of development of enterprises. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6 (3S4), pp. 91-96

2. Belolipteskaya. V. (2012), Innovation policy in the region: Problems and prospects. Bulletin of the Don State Technical University, 10 (6), pp. 948-953.

3. Bessenov. I. (2013). Small business in the modern economy. State and Municipal Management in the XXI century: The Theory, Methodology, Practice, 7, 11-16.

4. Brizhanina, T. (2014), Small business: The essence, the benefits of the development. Bulletin of the Chelyabinsk State University, 9 (2), pp. 32-37.

5. Kotler, Philip (2012) Principles of marketing / Philip Kotler, Gary Armstrong. - 740 p.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: “Kiçik biznes” kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsinə yanaşmaların sistemləşdirilməsi.....	18
Cədvəl 2: Kiçik sahibkarlığın kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi xüsusiyyətləri.....	30
Cədvəl 3: Maliyyə investisiyaların qoyuluşu.....	58
Cədvəl 4: Kiçik müəssisələrin növü.....	62
Cədvəl 5: Milli Bankının orta illik məzənnəsi.....	63

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Xırda sahibkarlığın funksiyalarının sistemləşdirilməsi.....	22
Şəkil 2: Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün kredit infrastrukturunu.....	41
Şəkil 3: Ağıllı şəhər layihəsi.....	55
Şəkil 4: KB inkişaf meyarları.....	63

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə investisiya prosesləri.....	59
---	----